

INHOUD

<u>INLEIDING</u>	<u>2</u>
<u>HOOFDSTUK 1 Een eerste kennismaking</u>	<u>14</u>
<u>HOOFDSTUK 2 Nederland in oorlogstijd</u>	<u>24</u>
<u>HOOFDSTUK 3 Onafhankelijke berichten?</u>	<u>31</u>
3.1 ‘Vreeselijke bijzonderheden worden medegedeeld...’	33
3.2 Britse propaganda in boekvorm	41
3.3 Een polemiek in de Indische pers	45
3.4 Klein maar fel tegengeluid	49
3.5 Een Brits offensief	52
<u>HOOFDSTUK 4 De feiten op tafel</u>	<u>54</u>
4.1 De eerste stemverheffing	54
4.2 Het Nederlandsch comité tot hulpbetoon aan de noodlijdende Armeniërs	58
4.3 Johannes Lepsius	65
4.4 Martelingen vs. Bericht über die Lage	67
4.5 Armeniërs in Nederland?	69
<u>HOOFDSTUK 5 Wie zal Armenië helpen?</u>	<u>73</u>
5.1 Een veranderde toon	75
5.2 Een mandaat te ver	80
5.3 De laatste stem	84
<u>CONCLUSIE</u>	<u>88</u>
<u>BRONNEN</u>	<u>92</u>
Periodieken	92
Krantenartikelen	92
Overige contemporaine publicaties	95
<u>SECUNDAIRE LITTERATUUR</u>	<u>97</u>

INLEIDING

‘Op den weg vond ik vier kleine kinderen; de moeder zat op den grond met den rug tegen een muur geleund. De kinderen liepen op me toe, met holle oogen, en de handen uitstrekking, brood, brood roepend. Toen ik dicht bij de moeder kwam, zag ik dat ze stervende was.’¹

Met dit detail uit een ooggetuigenverslag berichtte de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in het najaar van 1915 over de ‘Armeensche gruwelen’². De Armeense genocide, waar dit verschrikkelijke tafereel onderdeel van uit maakte, leidde tussen 1915 en 1922 tot de dood van ongeveer een miljoen Armeniërs in Turkije. De jonge mannelijke bevolking die tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Turkse leger diende werd daar per bataljon systematisch geëxecuteerd. De overgebleven Armeense bevolking werd op last van de Turkse regering gedeporteerd.

‘Bij wijze van begin werden eenige honderden invloedrijke jonge Armeniërs gevat onder voorwendsel dat zij met den vijand heulden, in booten gebracht en op zee verdronken. Andere Armeniërs werden naar het dorp Djivistik ... gebracht, de mannen en de vrouwen afzonderlijk. De vrouwen werden verkracht en gedood, de kinderen aan de bajonet geregen.’³

Hoewel de officiële verklaring was dat men geherhuisvest moest worden wegens oorlogsgevaar was door het hele land het bovenstaande patroon te zien. Eerst werd de elite uit de weg geruimd. De weerloze groep achterblijvers, die voornamelijk bestond uit ouderen, vrouwen en kinderen, werd op een voetreis met onbekend doel gestuurd. Veel karavanen liet met langzaam uitsterven door honger en uitputting. Regelmatig werden de reizigers aangevallen door rondreizende bendes, waarbij zij werden beroofd, verkracht en vermoord. In 1918 was vrijwel de gehele Turks-Armeense bevolking verdwenen, maar de vervolging van de overblijvers ging door tot in de jaren ‘20. Toen Europa naar aanleiding van het einde van de Eerste Wereldoorlog vredesonderhandelingen hield werd de geschiedenis voorlopig afgesloten met de toekenning van het recht op een eigen Armeense staat binnen de grenzen van voormalig Rusland. Al aan het begin van de jaren ‘30 was het verhaal van de Armeense

¹ ‘De Armeensche gruwelen’, *NRC* 18 oktober 1915 avondblad B, 1

² *Ibidem*

³ ‘Gruwelverhalen’, *NRC* 13 mei 1916 avondblad D, 2

genocide vrijwel volledig uit de Nederlandse en Europese pers verdwenen. Zij kwam in de archieven terecht als de ‘vergeten genocide’.⁴

Pas 70 jaar later kwam de Armeense genocide weer naar voren in het Europese publieke debat. De hernieuwde aandacht eind jaren ‘80 kwam niet alleen voort uit historische interesse, maar hing voor een groot deel samen met de Turkse pogingen lid te worden van de Europese Unie. Vanuit Europa werd hier met gemengde gevoelens op gereageerd. Turkije had een strategische ligging, en kon dienen als Westers bolwerk in een onstabiele regio aan de rand van het continent. Maar het was arm, politiek instabiel en had een twijfelachtige reputatie met betrekking tot de mensenrechten van Koerdische onderdanen. Naast deze rationele argumenten bestond er onder veel Europeanen een sentiment dat Turkije niet bij de Europese Unie zou moeten horen omdat het niet in Europa maar in het Nabije Oosten lag, en de bevolking in meerderheid de Islamitische religie aanhing. Het feit dat het oosterse land qua inwonertal meteen de op één na grootste lidstaat zou worden na Duitsland gaf een ongemakkelijk gevoel. Daarbij had het land een langlopend conflict met Griekenland dat in de onderhandelingen weer naar boven kwam.⁵

Hoewel overlevende Armeniërs jarenlang een vergeefse strijd hadden gestreden om aandacht voor en veroordeling van de moorden op hun volksgenoten leek het tij nu te keren. De nabestaanden hadden altijd al gesteld dat de Turkse regering en het leger nauw betrokken waren geweest bij de genocide. Nu kregen zij voor het eerst de publieke opinie in Europa mee. Na erkenning van de genocide door de mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties in 1986 volgde de Europese Unie. Deze voegde echter aan haar verklaring toe dat Turkije niet toe zou kunnen treden tot de Europese Unie voor het de Armeense genocide erkend had.⁶ Europeanen die een ongemakkelijke gevoel hadden gehad bij de mogelijke toetreding van Turkije tot de Europese Unie kregen een concreet wapen in handen om de uitbreiding tegen te houden. De Turkse regering bleef, en blijft, bij de stelling de Armeense burgers slechts wegens oorlogsomstandigheden gedeporteerd werden, waarbij onopzettelijk een aantal onderdanen was gestorven. Deze ontkenning werd door tegenstanders zonder het met zoveel woorden te zeggen ingezet om het gevoel uit te drukken dat het hier geen beschaafd Europees volk zou betreffen, aangezien dit zijn historische fouten zou toegeven.

⁴ T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering, studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001) 198-199, 252-256; C. Mouradian, *De geschiedenis van Armenië* (Den Bosch 2000) 66-67; V.N. Dadrian, *The history of the Armenian genocide, ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Oxford 1995) 237-238, 347-360

⁵ D. Dinan, *Europe Recast, a history of European Union* (Houndmills 2004) 280-281

⁶ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, XIIX-XIX

Ook nu Turkije aan het gros van de toelatingseisen voldoet blijft de erkenning van de genocide als breekpunt op de agenda staan. Nederland, dat zich met het Internationale Strafhof in Den Haag als voorvechter van de mensenrechten beschouwt, houdt stevig vast aan de erkenning van de Armeense genocide als voorwaarde voor toetreding.

De huidige veroordeling van deze historische gebeurtenissen is gedeeltelijk gebaseerd op kennis achteraf. Wie nu spreekt kan niet over de gruwelen oordelen zonder de Holocaust en recentere etnische zuiveringen in onder andere Joegoslavië en op het Afrikaanse continent daarin te betrekken. In Nederland kan genocide door het ‘nooit weer’ dat met de meningsvorming over de Holocaust in de publieke opinie geplant is op een instinctieve veroordeling rekenen.

In de tijd dat bovenstaande krantenberichten gepubliceerd werden was het concept van door de staat georganiseerde massamoord gericht op de uitroeiing van een specifieke bevolkingsgroep echter zo nieuw dat het woord ‘genocide’ nog geboren moest worden.⁷ Hieruit rijst de vraag hoe men toentertijd op dit nieuwe fenomeen reageerde. Omdat de Armeense genocide plaats vond onder de dekmantel van de Eerste Wereldoorlog is het niet geheel verrassend dat de bondgenoten van Turkije het zwijgen toededen, terwijl de vijand hoog van de toren blies. Duitsland, de voornaamste bondgenoot van Turkije, stelde strenge censuur in. Het onderwerp mocht niet besproken worden om de bevriende natie niet te schaden. Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland veroordeelden de moorden, waarbij vooral de Engelsen flink van zich lieten horen. In hun reactie hierop volgden de Turken vanaf het begin de lijn die zij nu ook nog volgen. Volgens eigen zeggen deden zij slechts wat nodig was voor de veiligheid van het land en de bevolking in oorlogstijd. Hiervoor deporteerden zij de bevolking uit het frontgebied en voorkwamen zo onschuldige slachtoffers en mogelijke sabotage van opstandige leden van de Armeense bevolking.⁸ Voor een onafhankelijk oordeel moeten we ons in deze periode wenden tot de neutralen. Hoewel de benaming anders doet vermoeden bleven zij niet geheel buiten de strijd. De oorlogvoerende partijen zagen al snel in dat neutrale staten konden dienen als onafhankelijke scheidsrechters, waarbij het morele gelijk te halen viel. Voornamelijk tussen Groot-Brittannië en Duitsland brak een felle propagandastrijd los om de gunst van de neutrale staten, waarbij ook de Armeense genocide onderwerp van debat was. Hoewel de positie van de neutralen vooral na het toetreden tot de

⁷ F. Chalk en K. Jonassohn, *The history and sociology of genocide, analysis and case studies* (New Haven en Londen, 1990) 8

⁸ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 253-257

strijd van de Verenigde Staten in 1917 verzwakte bleven zij een bron voor een onafhankelijk oordeel.⁹

Eén van de landen die gedurende de gehele oorlog door alle zijden als neutraal werd beschouwd en daarom bestookt werd met deze propaganda was Nederland. Voorafgaand aan de oorlog had Nederland door zijn actieve buitenlands beleid en de organisatie van twee Vredesconferenties internationaal erkenning gekregen als actieve onafhankelijke partij die vrede en volkenrecht hoog in het vaandel had staan. Toen de oorlog uitbrak werd de zelfgekozen neutraliteit tot grote opluchting van de gehele natie door de strijdende partijen geaccepteerd. Om Duitsland en Groot-Brittannië buiten de deur te houden moest het geografisch ingesloten Nederland voortdurend aantonen dat deze onafhankelijke positie blijvend was. De politiek reageerde tijdens de oorlog zo min mogelijk op de internationale omstandigheden uit de angst dat ieder oordeel door één van de strijdende partijen als provocatie kon worden gezien.¹⁰ In de publieke opinie werd echter wel vrijer gediscussieerd, zoals grondig wordt weergegeven in het proefschrift *'Oorlog voor onze gedachten'* van Ismée Tames.¹¹ Hoe men in Nederland over de Armeense genocide dacht is echter nog niet goed onderzocht.

Dit onderzoek richt zich op de vraag hoe de Nederlandse publieke opinie over de Armeense genocide zich ontwikkelde in de periode van 1915 tot 1922. Hoe reageerde Nederland op het nieuws rond de Armeense genocide? Op basis van welke bronnen kwam deze reactie tot stand en welke factoren waren leidend in de meningsvorming?

Ter beantwoording van deze vragen zijn Nederlandse publicaties uit de betreffende periode onderzocht. Allereerst is de basis van de meningsvorming vastgesteld. Hiertoe is geïnventariseerd welke informatie in Nederland beschikbaar was. Niet alleen door Nederlanders geschreven stukken over de Armeense genocide zijn bekeken, maar ook de publicaties die door anderen werden uitgegeven met de bedoeling de Nederlandse publieke opinie te beïnvloeden. Het is belangrijk op te merken dat het voor de meningsvorming in Nederland niet zozeer van belang is wat er zich precies in Turkije afspeelde, maar wat men

⁹ P.M. Taylor, *Munitions of the mind, a history of propaganda from the ancient world to the present era*, (Manchester 2003) 173-175; R. Jackall, *Propaganda*, (New York 1995) 17; I. Tames, *'Oorlog voor onze gedachten' Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006) 19

¹⁰ P. Moeyes, *Buiten schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 19-54

¹¹ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*

hier dacht dat er gebeurde. De in Nederland gepubliceerde verhalen hoeven niet altijd overeen te stemmen met de waarheid. Om in te schatten of het überhaupt mogelijk was een goed beeld de Armeense genocide te vormen is het echter wel van belang de verhalen die in Nederland rondgingen met de waarheid te vergelijken.

Om de ontwikkeling van de publieke opinie vast te stellen is in de Nederlandse publicaties scherp gekeken of er naast de feitelijke berichtgeving ook waardeoordelen terug te vinden zijn. Hierbij is van belang of men de geboden informatie geloofwaardig achtte, en of de aard en omvang van de gebeurtenissen door de Nederlandse pers en het publiek enigszins naar waarheid werden ingeschat. Ook is gezocht naar morele oordelen in de vorm van veroordeling of goedkeuring en emoties als geschoktheid of juist onverschilligheid in de publicaties. De wisselende hoeveelheid aan publicaties in de loop van de tijd is beschouwd als graadmeter voor het verloop van de hoeveelheid interesse die er voor de Armeense genocide was in Nederland. Tot slot is gekeken of men een actieve rol voor Nederland weggelegd zag, in welke vorm dan ook.

De zoektocht naar aanknopingspunten voor het peilen van de publieke opinie op basis van voorgaande vragen is in eerste instantie gebaseerd op krantenartikelen. Hoewel er niet dagelijks en zelden uitgebreid werd bericht over de genocide bieden de gevonden artikelen een bruikbare bron om de instroom van informatie en de wisselende hoeveelheid aandacht in kaart te brengen. Daarnaast hebben de publicaties in de kranten meerdere aanknopingspunten geboden tot de ontdekking van elders gepubliceerde bruikbare bronnen in boek- en artikelvorm, die aan dezelfde vragen onderworpen zijn.

Ter verkrijging van een zo volledig mogelijk van de berichtgeving zijn om te beginnen in de digitale krantencollectie van de Koninklijke Bibliotheek¹² de leidende landelijke dagbladen *Het Centrum*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, het *Algemeen Handelsblad*, het *Vaderland* en *Het Volk* doorzocht op trefwoorden in de periode 1914 tot 1925. Helaas heeft het digitaal doorzoeken van deze oude documenten het nadeel dat woordherkenning vooral bij onscherpe of gevlekte exemplaren niet altijd goed werkt, wat vertekende resultaten op kan leveren. Het is daarom niet met zekerheid vast te stellen of het beeld dat de *NRC* en *Het Centrum*, waarin de meeste artikelen gevonden zijn, inderdaad de meeste publicaties uitbrachten, of dat dit resulteert uit een betere kwaliteit druk of microfilm, of een voor de software beter herkenbaar lettertype. Tegenover deze nadelen staat dat digitaal scannen veel sneller en gemakkelijker gaat dan het handmatig doorzoeken van microfilms, waardoor binnen korte tijd veel artikelen gevonden en een goed totaalbeeld van de publicaties is

¹² Website Historische Kranten van de Koninklijke Bibliotheek: <http://kranten.kb.nl>

ontstaan. Om de beschreven problemen te ondervangen is in de gevallen waar publicaties over belangrijke gebeurtenissen leken te ontbreken op microfilm gecontroleerd of de digitale zoekactie iets gemist had, wat meestal niet het geval bleek. Dit geeft hoop dat de digitale doorzoeking een redelijk compleet beeld gegeven heeft. Grote ontbrekende in het digitaal doorzochte spectrum is de toonaangevende *Telegraaf*, die op dit moment nog niet in het digitale archief terug te vinden is. Juist omdat dit blad bekend staat om het innemen van een uitzonderlijk anti-Duitse positie tijdens de oorlog, waarbij de redactie zichzelf minder door zelfcensuur beperkte dan die van de andere dagbladen,¹³ is dit dagblad voor zover mogelijk handmatig op microfilm doorzocht.

Om de gevonden publicaties in een bredere context te kunnen plaatsten is ook onderzoek naar de Armeense genocide en Nederland tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog verricht. Vooral het onderzoek naar de Armeense genocide levert een aantal struikelblokken op.

Allereerst loopt men tegen een voortdurend historiografisch probleem aan. Het merendeel van het onderzoek is gedaan door historici die ofwel een Turkse, ofwel een Armeense achtergrond hebben. Beide groepen baseren zich op steeds hetzelfde bronnenmateriaal, waarbij de Turkse schrijvers over het algemeen de bronnen uitzoeken die de schuld buiten Turkije leggen, en de opstandigheid van een gedeelte van de Armeense bevolking tegen de Turkse staat als oorzaak benadrukken. Hun Armeense collega's zoeken juist de bronnen uit die de onschuld van de Armeniërs bewijzen, en de schuld en opzettelijkheid van de Turkse machthebbers benadrukken.¹⁴ Een onafhankelijker houding vinden we een hoofdstuk over de Armeense genocide uit het boek *Civilisering en decivilisering* van Ton Zwaan. Hierin plaatst hij de Armeense genocide binnen de theorie van de socioloog de Swaan, die stelt dat vervolgingen zich altijd ontwikkelen wanneer oude statenstelsels onder druk komen te staan en nieuwe krachten opkomen die het geweldsmonopolie verdelen. Bepaalde groepen die eerst binnen de maatschappij stonden worden hierdoor uitgesloten, en zullen zich aaneensluiten tot een nieuwe groep buitenstaanders. Dit zal door de nieuwe machthebbers als provocerend worden ervaren, waarna geweld ingezet wordt om deze provocatie te lijf te gaan. In het geval van de Armeense genocide emancipeerden de Armeniërs volgens Zwaan door sociale en politieke ontwikkelingen binnen het vervallende Ottomaanse Rijk tot een herkenbare groep, die door de

¹³ M. Wolf, *Het geheim van de Telegraaf, geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009) 124-126; Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 58-60

¹⁴ G. Dyer, 'Turkish 'falsifiers' and Armenian 'deceivers': historiography and the Armenian massacres', in *Middle Eastern Studies*, vol. 12, no. 1 (1976) 99-107

nieuwe Turkse staat en natie niet geaccepteerd werd.¹⁵ Doordat dit korte stuk als onderdeel van een studie naar de verhouding tussen staatsvorming en politiek geweld doormiddel van de vergelijking van onder andere de Armeense genocide, de Holocaust en de etnische zuiveringen in Joegoslavië een zeer beknopt overzicht geeft kan het als basis dienen, maar zijn aanvullende bronnen nodig.

Een boek dat de laatste tien jaar door velen als basis is gebruikt is *The history of the Armenian genocide*, van V.N. Dadrian. Het boek biedt veel bronnenmateriaal en daarin liggende informatie die voorheen nog niet zo uitvoerig gebundeld was, wat een bruikbaar overzicht over het beschikbare materiaal geeft. De interpretatie van de bronnen die Dadrian geeft is bovenal 'beschuldigend' te noemen, wat logisch volgt uit het doel dat de schrijver zich gesteld heeft aan te tonen dat de Turkse staat de Eerste Wereldoorlog als dekmantel heeft gebruikt om het Armeense vraagstuk voor eens en altijd uit de weg te ruimen. Hierbij legt Dadrian de schuld zeker niet alleen bij de Turken, en benadrukt hij het feit dat het een langlopend conflict betrof waarbij de spanningen over de jaren langzaam opliepen. De uiteindelijke verantwoordelijkheid legt hij bij de Europese grootmachten, en hun gebruik van het concept humanitaire interventie om hun eigen internationale en koloniale belangen binnen de grenzen van de Turkse staat te behartigen.

Een iets genuanceerder beeld schetst Taner Akçam in *A shameful act*, dat in 1999 alleen in het Turks verscheen en pas in 2006 naar het Engels vertaald werd. Deze schrijver is volgens de achterflap van Turkse komaf, en in de jaren '70 gevlucht naar Duitsland nadat hij een gevangenisstraf opgelegd had gekregen voor het produceren van een studentenblad. Ook hij noemt de invloed van de internationale omstandigheden waarbij de Europese grootmachten zich met Turkse zaken bemoeiden, maar zet deze in een context van de plaatsvindende oorlogshandelingen, waarbij vooral de sterke verliezen in de Balkan tijdens de Russo-Turkische oorlog (1912) invloed hadden op het opkomende Turkse nationalisme. Het verval van het Turkse Rijk dat plots zeer duidelijk werd wordt beschreven als aanleiding, of *trigger*, die aangezet heeft tot de genocide op een minderheid met een ander geloof die juist een opleving doormaakte. Hierbij schetst Akçam een breder beeld van de internationale en binnenlandse politieke context, waardoor de schuld minder in de schoenen van de Europese grootmachten geschoven wordt, en de ontwikkeling van het Turkse plan tot plegen van een genocide begrijpelijker overkomt dan in het werk van Dadrian. Ook bij het beeld van de uitvoering van de genocide komt Akçam onafhankelijker over. Waar Akçam dit nodig en correct vindt plaatst hij gebeurtenissen die officieel een andere verklaring hadden, zoals de

¹⁵ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 198-258

deportaties die zouden dienen om een betere verdeling van de bevolking te bewerkstelligen en de bevolking te beschermen tegen oorlogsgeweld, weldegelijk in het licht van de genocide. Zowel het werk van Akçam als Dadrian is gebruikt om een compleet beeld van de Armeense genocide te verkrijgen, waarbij in voorgaande bespiegelingen in het achterhoofd zijn gehouden om hun oordeel op waarde te schatten.

Een bijkomend probleem bij de studie naar en beschrijving van de Armeense genocide is het woordgebruik. Het woord 'genocide' zou namelijk pas in 1944 door de Amerikaanse journalist Lemkin geïntroduceerd worden. De eerste definitie van genocide luidde:

'de gecoördineerde en geplande vernietiging van een nationale, religieuze of raciale groep door een verscheidenheid aan daden gericht op het ondermijnen van de fundering die essentieel is voor het overleven van de groep als groep.'¹⁶

Onder deze definitie vallen alle daden die tot doel hebben een groep te vernietigen, inclusief bijvoorbeeld aanvallen op de cultuur, taal of waardigheid van de slachtoffers. Hiermee valt deze definitie van Lemkin breder uit dan de wijze waarop wij het woord genocide heden ten dagen gebruiken, waarin moord een vereiste is. Ook de veelgebruikte definitie die door de Verenigde Naties in 1948 in gebruik werd genomen kent dit probleem, aangezien ook deze definitie naast het doden van leden van de belaagde groep het aanbrengen van lichamelijk of mentaal letsel, het blootstellen aan levensomstandigheden gericht op de gedeeltelijke of gehele vernietiging van de groep, en het opleggen van anticonceptie en afnemen van kinderen met doel de groep gedeeltelijk of geheel te vernietigen onder genocide rekent.¹⁷ Buiten het feit dat beide definities breder vallen dan moord laten zij ook de vraag van de identiteit en onderliggende doelen van de dader open.

In de bekende voorbeelden van genocide als de Holocaust en etnische zuiveringen in Joegoslavië zien we dat de dader duidelijk de staat was, die de natie probeerde te ontdoen van een bepaalde groep. Hierbij was de daad nadrukkelijk gekoppeld aan het identificeren van de eigen groep en de ideologie waarmee de natie onderbouwd werd. Dit zou betekenen dat het uitmoorden van een groep voor het ontstaan van de natiestaat niet onder de kop genocide valt. Chalk en Jonassohn lossen dit probleem op door vier typen genocide te beschrijven, waarvan alleen het vierde type, massamoord met als doel een ideologie te verspreiden, wordt begaan door de natiestaat en vrijwel uitsluitend voorkomt in de 21^e eeuw.¹⁸ De andere typen,

¹⁶ Chalk en Jonassohn, *The history and sociology of genocide*, 8

¹⁷ *Ibidem*, 10

¹⁸ Chalk en Jonassohn, *The history and sociology of genocide*, 29-40

massamoord om een reële of potentiële bedreiging uit te schakelen, terreur onder tegenstanders te verspreiden of economische voorspoed te bereiken, zal door de hedendaagse lezer niet als genocide, maar als oorlog, terreur of massamoord geschaard worden. Het lijkt daarom terecht het woord genocide slechts toe te passen op de vierde groep, en de andere vormen van politiek georganiseerde massamoord buiten beschouwing te laten. Niet voor niets is het woord genocide pas in de 21^e eeuw uitgevonden. Het nastreven van een ideologie hangt nadrukkelijk samen met de opkomst van de natiestaat, die de bindende ideologie sterk benadrukte. Ook bood de nieuwe natiestaat de mogelijkheden een organisatiegraad en doelmatigheid te bereiken die in voorgaande tijden niet mogelijk was geweest.

Nog onduidelijk is welke schaal massamoord moet hebben voor het genocide wordt. Robert Melson biedt een oplossing voor dit probleem. Hij deelt politieke moorden op in massamoord en genocide. Massamoord is het vermoorden door politieke actoren van een significant aantal relatief weerloze mensen, met als doel het gedrag van de groep waar deze mensen toe behoren te beïnvloeden. Het betreft hier geen poging tot het vernietigen van de volledige groep, maar een beleidsinitiatief van beperkte schaal. Genocide is massamoord uitgevoerd door de staat op een identificeerbaar deel van de eigen burgers met politieke doelen, en is gericht op uitroeiing van deze groep.¹⁹

De vraag die volgt is of deze anachronistische term toegepast mag worden op de moorden in Armenië. Voor de moorden die tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn begaan zullen we na bestudering van het verloop van de moorden op de Armeniërs kunnen concluderen dat het hier weldegelijk ging om het opzettelijk uitroeien van een groep onder sturing van de natiestaat met als doel de ideologie van een Turkse natie te bevorderen. Voor deze gebeurtenissen is het toepassen van de term genocide daarom mogelijk. Voorgaande moorden die voornamelijk in de jaren '90 van de 19^e eeuw in de aanloop naar de genocide zijn gepleegd hadden echter niet de opzet de groep te vernietigen, maar om hen aan te zetten tot vertrek of het stoppen met uiterlijk tonen van de eigen identiteit. Deze moorden kunnen daarom beter onder de kop massamoord geschaard worden. Bij het voegen van de Armeense onder de genociden moet wel worden opgemerkt dat schrijvers die een beperktere definitie op basis van ideologie en natiestaat hanteren zoals Chalk en Johnassohn doen met hun vierde type, deze twee kenmerken gedeeltelijk op de Armeense genocide baseren, waardoor deze automatisch binnen hun definitie valt. Gezien de uitzonderlijkheid van de kenmerken in die in

¹⁹ R. Melson, *Revolution and genocide, on the origins of the Armenian genocide and the Holocaust* (Chicago 1992)

de voorgaande geschiedenis niet voorgekomen is kan dit echter als een nieuwe vorm van politiek geweld gezien worden, en is deze onderverdeling meer dan terecht te noemen.

Waar men in het onderzoek naar de Armeense genocide geconfronteerd wordt met een overdaad aan sterk gekleurde boeken levert onderzoek naar Nederland in de periode van 1915 tot 1922 slechts een beperkte oogst. Een sterk en redelijk recent werk over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog is *Buiten Schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* van Paul Moeyes. Dit eerste complete overzicht na het inmiddels dertig jaar oude standaardwerk van C. Smit²⁰ concentreert zich in tegenstelling tot dit eerdere werk niet alleen op buitenlandse politiek en diplomatie. Over de befaamde Nederlandse neutraliteitspolitiek neemt Moeyes de stelling in dat deze voornamelijk door handelsbelangen gemotiveerde lijn in het buitenlands beleid zo sterk werd benadrukt dat dit leidde tot een uiterst passieve teruggetrokken positie die tactisch gezien het land in gevaar bracht. Naast de buitenlandse politiek en diplomatie geeft Moeyes een breder overzicht van de invloed die de oorlog op Nederland had door ook de invloed van de omstandigheden op de binnenlandse maatschappij te beschrijven. Hierbij komen de mobilisatie en de effecten die deze had op de economie door het tijdelijk verdwijnen van werkkrachten, de komst van grote groepen Belgische vluchtelingen die hulp en onderdak nodig hadden en voedseltekorten en distributie uitgebreid aan bod. Daarnaast wijdt hij een interessant hoofdstuk aan de pers in Nederland, die onder lichte druk van de regering een zelfcensuur instelde en zo neutraal mogelijk probeerde te rapporteren. Moeyes laat zien dat Nederlandse kranten ondanks verwoede pogingen dit te voorkomen regelmatig voor de propagandakar van vooral Duitsland en Engeland gespannen werd.²¹

Een uitgebreider beeld van de houding van de pers en de ontwikkeling van de publieke opinie in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog geeft Ismée Tames in *Oorlog voor onze gedachten, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*. Zij beschrijft de ontwikkeling van de publieke opinie in Nederland aan de hand van de gevoerde debatten, die zich qua opinie over de oorlog voornamelijk concentreerden op het zijn van pro- of anti- Duits. Hoewel Groot-Brittannië en Duitsland beiden veel invloed op de Nederlandse cultuur hadden gehad was de aard van deze invloed volgens Tames verschillend. Naar Duitsland werd vaak verwezen door aan te geven wat Nederland juist niet was, om zo de eigenheid van de Nederlandse identiteit te bevestigen. Met Groot-Brittannië bestond volgens

²⁰ C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (Groningen 1971)

²¹ Moeyes, *Buiten schot*

Tames juist een concurrentie om vergelijkbare eigenschappen, wat minder bruikbaar was voor het vaststellen van de eigen identiteit. Hoewel de meningsvorming over Duitsland een veel grotere rol speelde in het debat mag de invloed van Groot-Brittannië niet uitgevlakt worden.

De publieke opinie over de oorlog beschrijft Tames in een bruikbare opdeling in drie fasen. Na de eerste schok vertoonde Nederland een idealistische reactie, waarin de neutrale machten een positieve rol toebedeeld kregen om het Recht te vertegenwoordigen en door bemiddeling vrede als hoogste goed na te streven. Toen eenmaal bleek dat de oplossing niet zo makkelijk was en de oorlog langer ging duren dan in eerste instantie verwacht werd ging men zich steeds meer richten op de eigen zaken. Met een pragmatische instelling werden de eigenbelangen nagestreefd, waarbij het idealisme indien bruikbaar nog wel werd ingezet als onderbouwing. In de laatste twee oorlogsjaren sloeg de publieke opinie echter om naar een gevoel van machteloosheid. De oorlog bleek niet zomaar tot een vrede gebracht te kunnen worden. De Britten hadden in hun propaganda het Recht gekaapt, en nadat in april 1917 de Verenigde Staten tot de strijd toe was getreden werden de neutralen als afwachtende profiteurs afgeschilderd. In Nederland werden de binnenlandse problemen die waren veroorzaakt door mobilisatie en voedseltekorten steeds groter. Met deze geconstrueerde indeling in fasen die werden gekenmerkt door opeenvolgend idealisme, pragmatiek en machteloosheid biedt Tames een goed handvat om de ontwikkeling van de publieke opinie over de Armeense genocide met die van de algemene publieke opinie te vergelijken, en zo te zien waar zij met de stroom mee, of juist tegen de stroom in ging.²²

Aangezien de hier genoemde schrijvers en veel van hun collega's een periodisering op basis van de Eerste Wereldoorlog aanhouden is een historiografisch hiaat ontstaan wat betreft de naoorlogse periode. Deze is echter wel van belang, aangezien de afwikkeling van, en hiermee de opinievorming over, de Armeense genocide doorliep tot begin jaren '20. Hoewel dit enigszins op te lossen is door een aantal slotopmerkingen van Moeyes, die deze periode kort aanstipt, was het toch nodig om een aantal stukken te gebruiken die Nederland gedurende een langere periode beschrijven en hier de betreffende periode uit te lichten. Hiervoor zijn twee delen uit *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* gebruikt.²³ H. te Velde laat in zijn deel 'Van grondwet tot grondwet' zien dat, hoewel het proces richting een nationale organisatiegraad door betere communicatie en mobilisatie al eind 19^e eeuw ingezet was, de verzuiling in deze periode definitief toesloeg.²⁴ P. de Rooy wijst

²² Tames, 'Oorlog voor onze gedachten'

²³ R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)

²⁴ H. te Velde, 'Van grondwet tot grondwet, Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917' in R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)

er op dat deze laatste stap al voor het uitbreken van de oorlog ingezet was, door er in ‘Een zoekende tijd, de ongemakkelijke democratie 1913-1949’ op te wijzen dat er vlak voor het uitbreken van de oorlog een gevoel van vooruitgang, eenwording en nationalisering ontstond dat de moderne democratie mogelijk maakte. Voor de periode die direct volgde op de oorlog geeft de Rooy echter geen beeld van orde, maar schetst hij juist de onrust die er bestond door de angst dat de Russische Revolutie naar West-Europa zou overslaan. Pas nadat de rust was weergekeerd schied de verzuiling vooral vanuit confessionele hoek orde en regelmaat.²⁵ De laatste stap naar de verzuiling die volgens de Rooy in 1913 ingezet werd kon pas na vier jaar oorlog en volgende onrust afgemaakt worden.

De Nederlandse reactie op de Armeense genocide zal op zoveel mogelijk chronologische volgorde binnen de context geplaatst worden die door de besproken geschiedkundige werken geboden wordt. Voor we hier aan toe komen moet echter eerst een stap terug naar een beginpunt gezet worden. Het internationale diplomatieke spel waar de aanloop naar de Armeense genocide deel van uitmaakte resulteerde in een bijzondere eerste ontmoeting tussen Nederland en de Armeense kwestie.

²⁵ P. de Rooy, ‘Een zoekende tijd, de ongemakkelijke democratie 1913-1949’ in R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)

HOOFDSTUK 1

Een eerste kennismaking

De Armeense genocide vormde het slotstuk van een lange reeks van vervolgingen op de Armeense minderheid binnen het Ottomaanse Rijk. De voorgaande geschiedenis is niet alleen van belang om het ontstaan van deze climax te kunnen begrijpen. De perikelen rond de Oosterse kwestie die al jaren speelden in de internationale diplomatie waren ten tijde van de Armeense genocide bekend in Nederland, en vormden hiermee een deel van de basis voor de Nederlandse interpretatie van de nieuwsfeiten. Daarnaast zullen we zien dat Nederland in de diplomatieke discussie over de positie van minderheden binnen Turkije vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een bijzondere rol in nam.

Het Ottomaanse Rijk werd vanaf haar ontstaan overheerst door een Turks-Islamitische bovenlaag die haar macht van lieverlee uitbreidde door territoriale veroveringen. Hierdoor was een situatie ontstaan waarin de Turkse Moslims domineerden over een bevolking die veel verschillende etniciteiten, religies en culturele tradities herbergde. De staat kende een pragmatische aanpak ten opzichte van de religieuze minderheden. Zolang deze groepen loyaal waren aan de Ottomaanse staat kregen zij het recht om onder hun eigen religieuze regelgeving binnen de Islamitische staat te leven.²⁶ Dit zogenoemde ‘milletsysteem’ was een combinatie van vernedering en tolerantie waarbinnen de collectieve ondergeschiktheid van de ‘ongelovigen’ en superioriteit van de Islam werd benadrukt.²⁷ Doordat het bestuur van oudsher was gebaseerd op verovering en patrimoniale heerschappijverbanden vormde onderdrukking met geweld een integraal onderdeel van de politieke cultuur.²⁸

Aan het einde van de 16^e eeuw stuitte het uitdijende Rijk op de grenzen van haar kunnen. Aan de randen kwamen nieuwe sterke rijken als Rusland en Oostenrijk-Hongarije op die uit waren op Ottomaans territorium, en intern bleken de grenzen van controle bereikt.²⁹ Langzaam veranderde de machtige Islamitische staat van weleer in de ‘Sick man of Europe’, die aan het einde van de 18^e eeuw onderwerp werd van Europese machtspolitiek. Om de invloed van Rusland in het nabije oosten beperkt te houden waren Groot-Brittannië en Frankrijk uit op een status-quo, en zij maakten het zwakke Ottomaanse Rijk voor haar

²⁶ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 209; B. Lewis, *The emergence of modern Turkey* (Londen 1968) 357

²⁷ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 217; T. Akçam, *A shameful act, the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility* (New York 2006) 24-25

²⁸ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 215

²⁹ *Ibidem*, 210-211

bescherming van hen afhankelijk.³⁰ Op aandringen van de westerse mogendheden werden hervormingen doorgevoerd waardoor minderheden gelijkheid op papier verwierven. De praktijk bleef echter achter doordat de Islamitische bovenlaag moeite had afstand te doen van haar superioriteitsgevoel. Daarbij zag men de Europese inmenging niet als humanitaire hulp ten behoeve van de minderheden, maar als verdere aantasting van de soevereiniteit.³¹ De rechten van de Christelijke minderheden in het Ottomaanse Rijk werden in 1878 door de Europese grootmachten vastgelegd in de verdragen van San Stefano en Berlijn. Zo raakte de oosterse kwestie, zoals de discussie over de rechten van minderheden binnen het Ottomaanse Rijk ook wel genoemd werd, verankerd in de internationale politiek.³²

De Armeense genocide is van oorsprong onderdeel van deze oosterse kwestie.³³ Hoewel wel het Ottomaanse Rijk grossierde in minderheden zoals Grieken, Joden en Arabieren bleken de Armeniërs voor de Turken de meest bedreigende groep. Andere minderheden leefden aan de periferie van het Rijk, en konden daardoor genegeerd of indien nodig opgegeven worden. Dit gebeurde bijvoorbeeld op grote schaal toen aan het begin van de 20^e eeuw de Balkan voor Turkije verloren ging. De van oudsher Christelijke Armeniërs leefden echter dusdanig verspreid over het Turkse gebied dat het opgeven van de door Armeniërs gedomineerde gebieden het volledig uiteenvallen van het Ottomaanse zou hebben betekend.³⁴

De aangekondigde hervormingen zorgden voor een golf van emancipatie onder de minderheden, die hun rechtsgelijkheid steeds actiever gingen opeisen. Onder de oude Turkse elite ontstond de angst dat dit ten koste van hun eigen positie zou gaan, wat sociale spanningen opleverde. Toen de Armeense bevolking in 1894 dusdanig geëmancipeerd bleek dat zij voor het eerst in de geschiedenis een demonstratie organiseerde om hun rechten op te eisen greep de Turkse bevolking terug op het aloude middel om de macht te vestigen: geweld. Op lokale schaal hadden al pogroms plaats gevonden, maar nu was ontstond een veel omvangrijkere geweldsgolf.³⁵ De demonstraties werden hard neergeslagen door de politie en Turkse en Koerdische bendes, waarna het geweld zich razendsnel over het hele rijk verspreidde.³⁶ Zo hoopte de centrale overheid, die het initiatief nam, de Armeniërs te straffen voor hun ongehoorzaamheid en een opstand onder minderheden te voorkomen.³⁷ Het gebrek

³⁰ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 229-232

³¹ Akçam, *A shameful act*, 24-35; Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 27-35

³² Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 225

³³ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 10

³⁴ Lewis, *The emergence of modern Turkey*, 356

³⁵ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 219-220

³⁶ *Ibidem*, 220-221

³⁷ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 227

aan actief Europees ingrijpen in de massamoorden van 1894 en 1896 werd een vrijbrief om in de toekomst op grotere schaal geweld in te zetten.

Over deze geweldsgolf werd in de Nederlandse kranten kort en feitelijk bericht. De Armeniërs probeerden internationale steun te verwerven, en deden ten tijde van de in Den Haag gehouden Vredesconferentie in 1899 ook Nederland aan. Een Armeense belangengroep belegde buiten het officiële programma om een speciale Armeense conferentie, en had ARP-voorman dominee A. Kuiper bereid gevonden deze voor te zitten. Hoewel deze bijeenkomst in Nederland plaats vond en de Armeense spreker expliciet het Nederlandse volk aansprak was de belangengroep er voornamelijk op uit aandacht te krijgen van de deelnemers aan de officiële Vredesconferentie. Kuiper zei in zijn slotwoord toe dat het Nederlandse volk zonder twijfel achter het Armeense stond, maar verwees op geen enkele wijze naar enige actieve reactie. Hij prees spreker Tchéraz om zijn Christelijke waarden, aangezien hij ondanks de pijn die in zijn ogen te zien was geweest zijn fatsoen had bewaard en niet om wraak gevraagd had. Geduld zou volgens de conferentievoorzitter genoeg zijn om er voor te zorgen dat het Armeense volk zijn onafhankelijkheid zou bereiken. Het sluitend woord werd gevolgd door een enthousiasme dat volgens de naar aanleiding van de conferentie uitgegeven brochure onnavolgbaar was, vooral voor een Nederlands publiek.³⁸ De Armeense belangengroep gebruikte dit publiek slechts om haar eigen belangen onder de aandacht van de grootmachten te brengen. De aanwezigen wilden hier graag aan meewerken, al gaven zij geen blijk van een gevoel van verbondenheid buiten het Christelijke geloof.

Dit is niet vreemd, aangezien het Armeense een voor het Nederlandse publiek volkomen onbekend volk was. Nederland kende in de betreffende periode geen Armeense gemeenschap. In de 16^e en 17^e eeuw had er wel een grote groep Armeniërs in Amsterdam gewoond. Wanneer we de aantallen Armeense inwoners van Amsterdam bekijken zien we echter dat het aantal begin 19^e eeuw sterk afnam doordat zij uit veelal economische redenen vertrokken. Rond 1840 waren ook de laatste achterblijvers overleden, waarmee de Armeense gemeenschap in haar geheel verdwenen was. In de tweede helft van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw kwamen op individuele basis Armeniërs uit het Ottomaanse Rijk naar Nederland, maar de aantallen waren zo klein dat van een groep met een georganiseerde gemeenschapsband niet gesproken kon worden. Pas in de jaren '50 van de twintigste eeuw arriveerde er weer een grotere groep die voor de genocide op de vlucht was geraakt en via

³⁸ *Conférence Arménienne à Amsterdam, par Monsieur Minas Tchéraz, sous la présidence de M. le Dr. A. Kuiper, membre des Etats Generaux des Pays-Bas.* (Amsterdam 1899) 30-32

Griekenland uiteindelijk in de Lage Landen terecht kwam. Zij werden in de jaren '60 en '70 gevolgd door gastarbeiders en vluchtelingen uit het Midden-Oosten, waar de huidige Armeense gemeenschap in Nederland uit voortvloeide.³⁹ Men was in Nederland op de hoogte van de massamoorden die op de Armeniërs plaats hadden gevonden, maar van een persoonlijke band was geen enkele sprake.

In het Ottomaanse Rijk werd ondertussen geprobeerd de situatie te stabiliseren door opnieuw hervormingen aan te kondigen. Weer werden de veranderingen met wantrouwen bekeken, en onder de Turkse bevolking vond een heroriëntatie op de Islam plaats, terwijl de afkeer tegen het Westen groeide. Anders dan voorheen ontstond door verbeterd onderwijs en toenemende persvrijheid een nieuwe hoogopgeleide middenklasse, waaruit zich een groep ontwikkelde die zichzelf de Jonge Turken noemde. Rond 1908 raakte deze groep georganiseerd in de Ittihad partij, waarbinnen zij vrede, vooruitgang en eenheid nastreefden. In reactie op het opkomende nationalisme op de Balkan baseerde men zich op een Turks nationalisme. Na een machtsstrijd en twee pogingen tot staatsgreep in 1908 en 1909 verdween de Sultan definitief van het toneel, en nam Ittihad het civiele bestuur over. In eerste instantie had de nieuwe machthebber goede contacten met Christelijke en Joodse minderheden, die de vredelievende moderne partijdoelen onderschreven. Na verloop van tijd werd het nationalisme binnen de partij extremer en steeds meer gericht op een groeiende Turkse zelfbesef dat een etnische basis kende. Hierbinnen was steeds minder plaats voor minderheidsgroepen.⁴⁰

De Balkanoorlogen van 1912 en 1913 zorgden ervoor dat zestig procent van het Europese grondgebied van het Turkse Rijk verloren ging, waardoor grote groepen minderheden uit het rijk verdwenen. De enige aanwijsbare groepen die overbleven waren Grieken en Arabieren in de grensgebieden en de door het hele rijk verspreide Armeniërs. Onder de Turken ontwikkelde zich uit rancune en gewonde trots het geloof dat het onmogelijk was zij aan zij met Christenen te leven.⁴¹ Ook de grote groepen Koerden die zich in het Rijk bevonden keerden zich tegen de Armeniërs, aangezien zij volgens een zero-sum beredenering concludeerden dat een verbeterde positie voor deze groep hun eigen belang zou kunnen schaden. De positie van de Armeniërs verzwakte, en om zich in te dekken tegen Turkse argwaan verklaarden zij zich loyaal aan het Turkse Rijk. Tegelijkertijd vroeg men nogmaals

³⁹ G.J.M. Veerman, *Armeniërs in Nederland, een verkennend onderzoek* (Den Haag 2008) 9-10, 95, 111; H. Glimmerveen en G. van Breevoort, *Armenië: tragedie zonder einde* (Utrecht 1990) 105-108; 'Note sur la Hollande et les Arméniens' in F. Macler, *Quatre conférences sur l'Arménie faites en Hollande suivies d'une note sur la Hollande et les Arméniens* (Parijs 1932) 236-279

⁴⁰ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 239-242

⁴¹ Akçam, *A shameful act*, 8; Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 245-246

om internationale bescherming., wat in 1913 onder Russische, Franse en Britse druk leidde tot de aankondiging van nieuwe hervormingen. Tot noch toe was de Turkse regering er keer op keer in geslaagd de geëiste hervormingen uit en af te stellen. Om te garanderen dat het deze keer wel tot praktische doorvoering zou komen werd besloten dat er inspecteurs aangesteld moesten worden om ter plekke controle uit te oefenen.⁴²

De benoeming van deze inspecteurs was een precaire zaak omdat de Europese internationale betrekkingen in een uiterst ingewikkelde en gespannen fase zaten. Na een ingewikkeld proces waarin voortdurend verbonden tussen staten werden gesloten, verbroken en elders weer aangeknoopt was Europa aan het begin van de 20^e eeuw verdeeld geraakt in twee kampen. De Triple Alliantie, bestaande uit Duitsland, Oostenrijk Hongarije en Italië, stond tegenover de Triple Entente, die gevormd werd door Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië.⁴³ Ook waar het de Armeense kwestie aanging waren de verhoudingen gespannen. Engeland en Rusland hadden handelsbelangen in oostelijk Turkije, dat toegankelijk was via de Zwarte Zee. Duitsland was ondertussen bezig dwars door de regio een spoorlijn te bouwen die Berlijn aan Bagdad zou moeten gaan verbinden. Allen waren het eens dat hervormingen nodig waren en dat hierbij Europese inspecteurs nodig waren om toezicht te houden op de uitvoering. Maar de grootmachten wilden deze belangrijke post niet aan een rivaal afstaan. Daarnaast zou directe controle door één van de grootmachten voor Turkije vernederend kunnen zijn. Uiteindelijk werd besloten dat de Ottomaanse staat twee mannen uit kleine neutrale staten zou kiezen, waarbij Russische en Armeense afgevaardigden invloed konden uitoefenen op de kandidaatstelling. Na onderhandelingen kwam men tot het compromis dat de Noor Nicolai Hoff de taak op zich zou nemen in samenwerking met de Nederlandse Louis Westenek.⁴⁴

De voordracht van Westenek als Nederlandse kandidaat berustte op louter toeval, aangezien hij een post in Indië bekleedde en juist op verlof in het vaderland aanwezig was op het moment van zoeken. Internationaal werd de Nederlandse nationaliteit van de inspecteur gezien als een garantie voor neutraliteit. Nederland had geen enkele economische en commerciële belangen in het gebied.⁴⁵ Al eerder is beschreven dat er weinig persoonlijke banden waren. Nog belangrijker was waarschijnlijk dat Nederland in de voorgaande periode een reputatie als volledig neutrale macht had weten op te bouwen.

⁴² Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 245-246

⁴³ R.R. Palmer e.a., *A history of the modern world 9th edition* (New York 2002) 257-681

⁴⁴ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 245-246

⁴⁵ W.J. van der Dussen, 'The Question of Armenian Reforms in 1913-1914' in *Armenian Review*, spring 1986, vol. 39, no. 1-153, 11-28

In de decennia voor de Eerste Wereldoorlog moesten kleine Europese neutralen een eigen weg zien te vinden binnen de ingewikkelde diplomatiek dans van de grootmachten. Nederland kende zichzelf een bijzondere positie toe, want hoewel het geen grootmacht was rekende men zich door het aanzienlijke koloniale bezit ook zeker niet tot de kleintjes. Het behoud van de status-quo werd van groot belang geacht. Het kleine moederland met beperkte militaire slagkracht lag geografisch ongemakkelijk ingeklemd tussen grootmachten Duitsland, Engeland en Frankrijk. Voor de internationale zeevaart, die nodig was voor de handel en het contact met de koloniën, was Nederland afhankelijk van de goede trouw van de grootmachten. Aan het eind van de 19^e eeuw nam men een teruggetrokken onafhankelijke positie in om deze zwakheden te verbergen. Deze neutraliteit was uniek doordat zij bewust uit eigen beweging gekozen was. Andere kleine neutralen kregen hun rol doorgaand opgelegd en gegarandeerd door de grootmachten.⁴⁶

Deze hang naar afzijdigheid in de internationale politiek veranderde met de opkomst van de Vredesbeweging in Europa. Uitgaande van het idee dat neutraliteit gelijk stond aan vrede bleek de komst van de Eerste Vredesconferentie in 1899 naar Den Haag mogelijkheden te bieden voor een overstap naar een actiever buitenlands beleid om vrede te bevorderen. Deze nieuwe insteek was gedeeltelijk gegrond op idealisme, maar ook praktische overwegingen speelden een rol. Nederland was uit op het verkrijgen van een plek aan de internationale diplomatieke onderhandelingstafel. Daar wilde men er voor zorgen dat de status-quo behouden bleef, omdat een politiek rustig Europa bevorderlijk was voor de internationale handel, en daarmee de Nederlandse economie.⁴⁷ De organisatie van deze eerste en een vervolgende conferentie zou Nederland nationaal en internationaal de naam van een mogelijk actieve onafhankelijke onderhandelingspartij geven.⁴⁸ De missie van Westenek bood een mooie kans om aan te tonen dat het deze reputatie waard was.

De Nederlandse regering verleende uitgebreide medewerking aan de aanstelling, en ging zelf zo ver Westeneks Indische pensioen door te laten lopen tijdens zijn tijd in Turkse dienst. Ook kreeg hij de verzekering dat dit avontuur een mogelijke toekomstige voortzetting van zijn carrière in Indië niet in de weg zou staan⁴⁹, waarmee Westenek aangemoedigd werd deze diplomatieke post aan te nemen. Inhoudelijk volgde Minister van Buitenlandse Zaken Loudon de lijn van de Russische en Armeense afgevaardigden die door de internationale gemeenschap aan waren gesteld om de missie op poten te zetten, en sloot hiermee aan bij de

⁴⁶ Moeyes, *Buiten schot*, 27

⁴⁷ Ibidem, 33

⁴⁸ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 133

⁴⁹ L.C. Westenek, 'Diary Concerning the Armenian Mission' in *Armenian Review*, spring 1986, vol. 39, no. 1-153, 32

actieve neutrale rol die Nederland probeerde te spelen op het internationale toneel. Koningin Wilhelmina onderschreef dat de missie een mooie kans was om Nederlands diplomatieke kwaliteiten ten toon te spreiden. Toen Westenek voor vertrek bij haar op audiëntie mocht komen stelde zij te denken dat een Nederlander in de betreffende positie aan de wereld zou kunnen laten zien hoe men er in Indië succesvol in slaagde over Mohammedanen te regeren.⁵⁰

Ook de vaderlandse pers zag een mooie rol voor Westenek weggelegd. De *NRC* voorspelden na een lang relaas over de benoemingsperikelen dat de een moeilijke taak te wachten zou staan, maar dat het slagen van de onderneming daardoor alleen maar verdienstelijker kon worden.⁵¹ Over de recente voorgeschiedenis van de benoeming was men goed op de hoogte. De correspondent van de *NRC* rapporteerde zeer inzichtelijk over het gebrek aan voortgang in hervormingen, de spanningen die dit opleverde en de pogingen van Koerden om de hervormingen te blokkeren om hun eigen zelfstandigheid te beschermen.⁵²

Inspecteur Westenek heeft tijdens zijn missie een dagboek bijgehouden en hieruit na afloop een selectie gemaakt om het Ministerie van Buitenlandse zaken te informeren.⁵³ Na het eerste verzoek van Loudon had hij de kwestie even moeten overdenken, maar toen de knoop doorgehakt op basis van het feit dat hij en zijn vrouw hierdoor binnen 6 dagen reisafstand van de kinderen konden zijn. Ook zag hij voordelen in het nieuwe en uitdagende werkveld en de financiële kant van de zaak.⁵⁴ Hierin klonk een vrij zakelijke blik op de missie door, die in de rest van het dagboek doorgezet werd. De door hem gekozen stukken gaan dan ook voornamelijk over contract- en betalingsonderhandelingen en de contacten met andere in Constantinopel aanwezige Westerse diplomaten. Van persoonlijke betrokkenheid bij het lot van de Armeniërs blijkt in het uittreksel van het dagboek vrijwel niets. Dit kan wellicht gedeeltelijk worden verklaard doordat het een onafhankelijk inspecteur niet betaamt een uitgesproken voorkeur voor één van de partijen te hebben. Ook is het mogelijk dat al te persoonlijke aangelegenheden door hem uit de samenvatting gelaten zijn, omdat hij dit niet interessant achtte voor het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zelfs wanneer we dit in acht nemen blijft het opvallend dat er vrijwel nergens van persoonlijke betrokkenheid sprake was.

Wel toont het dagboek het beeld dat de inspecteur had van de betrokken partijen waar ontmoetingen beschreven worden. De Armeense afgevaardigden die hij tijdens het benoemingsproces had gesproken beschreef hij als beschaafde en intelligente mannen waarmee hij een buitengewoon interessant gesprek had gehad. Hierin had hij goed naar hun

⁵⁰ Westenek, 'Diary Concerning the Armenian Mission', 63

⁵¹ 'De hervormingen in oostelijk Klein-Azië', *NRC* 7 april 1914 ochtendblad A, 5

⁵² 'De hervormingen in Armenië.' onder 'Turkije', *NRC* 14 april 1914 avondblad C, 1

⁵³ Westenek, 'Diary Concerning the Armenian Mission', 29-89

⁵⁴ *Ibidem* 32

standpunten geluisterd, die hij later in zijn dagboek relatief uitgebreid optekende. De eerste kennismaking met de Turkse zijde maakte Westenek na aankomst in Constantinopel via de Nederlandse ambassadeur van der Does de Willebois. Deze zag de zaken niet positief in, omdat hij dacht dat de inspecteur een lastige positie in zou moeten nemen. Ook schatte hij de mentaliteit van de Turken niet hoog in. Hij beschreef de houding van de Turkse regering door aan te geven dat het binnenlands beleid altijd gericht was geweest op het geheimhouden de invloed die de grootmachten op het beleid hadden, om zo een soeverein imago hoog te houden onder de eigen bevolking. Zij wilden niet alleen de rol van de inspecteur zo klein mogelijk houden, maar probeerden ook met vertragungstactieken de hervormingen zo lang mogelijk uit te stellen. Hoewel Westenek een positief beeld van individuele Turkse bewindslieden als Minister van Binnenlandse zaken Talaat gaf stelde hij dat hij het buitengewoon vervelend dat hij verschrikkelijk lang over de inhoud van de missie en het salaris moest onderhandelen. Ondanks het feit dat het werken met de Armeniërs Westenek een stuk beter leek te bevallen nam hij nadrukkelijk een neutrale positie in. De inspecteur beseftte dat de Armeniërs de Turkse regering graag vernederd hadden gezien. Wat zij zich niet realiseerden was dat dit niet zou leiden tot een medewerkende houding van Turkse zijde, en dus hun belang niet zou dienen. Zijn doel leek via diplomatieke weg zoveel mogelijk bevoegdheden vergaren, om zo breed mogelijk te hervormen en zo zijn missie naar wens van de grootmachten uit te voeren. Eenzelfde beeld bood de brief die Loudon voor hem naar de koningin had gestuurd om toestemming te vragen om de positie te aanvaarden. Hierin stond dat Westenek de missie graag zou ondernemen om allereerst de grote Europese belangen te bevorderen. Daarna volgde dat hij ook de belangen van het lijdende Armeense ras zou behartigen.⁵⁵

Hoewel de inspecteur beter overweg leek te kunnen met zij Armeense geloofsgenoten zag hij de oorzaak hiervan in tegenstelling tot conferentievoorzitter Kuyper een aantal jaren eerder niet in de gemeenschappelijke godsdienst. Het Christendom komt in het dagboek alleen naar voren in een opgetekend gesprek met de Amerikaanse ambassadeur Morgenthau, die zei de Turkse regering gewaarschuwd te hebben dat de internationale Christelijke gemeenschap in geval van nood zeker hun Armeense broeders bij zou staan. Westenek vond dit echter maar een typisch Amerikaanse houding, die in zijn beschrijving als wereldvreemd aan doet.⁵⁶

⁵⁵ Westenek, 'Diary Concerning the Armenian Mission', 37-58

⁵⁶ Westenek, 'Diary Concerning the Armenian Mission',

Het Turkse avontuur van Westenenk laat zien dat men in Nederland aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog zeer zakelijk tegenover de Armeense kwestie stond. Er was geen enkele band tussen het Nederlandse en Armeense volk, wat juist had bijgedragen aan de keuze voor een Nederlandse inspecteur. De missie werd vooral bekeken als een mogelijkheid om te laten zien dat Nederlandse neutrale diplomatie de Europese belangen buitengewoon goed zou kunnen dienen. Van een humanitaire onderbouwing voor de missie werd nauwelijks gesproken. De Nederlandse pers zag de missie voornamelijk als moeilijk en eervol, waarbij een succesvolle afloop veel internationale roem op zou kunnen leveren.

Veel kans om zijn capaciteiten ten toon te spreiden kreeg Westenenk niet. Na lang onderhandelen was overeenkomst bereikt over de inhoud van de missie, het contract en de beloning. Toen hij op het punt stond in de richting van het door hem te besturen gebied te trekken brak de Eerste Wereldoorlog uit. Onmiddellijk zagen de Turken een reden om nieuwe verdragen op te werpen, en verzochten hem uit veiligheidsoverwegingen in Constantinopel te blijven. De inspecteur maakte zich enige zorgen over hoe de Mohammedanen op Christenen zouden reageren wanneer de strijd echt los zou barsten, maar besloot voorlopig te blijven. Toen de Turken in september 1914 voor de zoveelste keer achterbleven in de betaling van zijn salaris besloot hij dit als reden aan te grijpen om onder protest het land te verlaten. Verdere ontwikkelingen zou hij in Nederland afwachten, omdat hij op dat moment in Turkije toch niets uit kon richten.⁵⁷ Na zijn terugkeer vertrok hij echter al snel richting een nieuwe missie in Indonesië, waarna hij verder geen rol zou spelen in het komende debat over de Armeense kwestie.⁵⁸ Zijn Noorse collega Hoff had de thuisreis inmiddels ook aangevangen.⁵⁹

Niet alleen de inspecteurs keerden huiswaarts. Bijzonder aan deze periode is dat de *NRC* een correspondent in Constantinopel had zitten, die ongeveer tegelijk met Westenenks vertrek verdween uit de berichtgeving.⁶⁰ Wie de krant voor en na vertrek leest ziet duidelijk dat een correspondent ter plaatse inzicht in de gebeurtenissen kan verlenen dat bij de redactie ontbrak. In een kort berichtje uit januari 1914 dat men over nam van Russische bronnen zag de redactie in Nederland onrust en angst voor een pogrom die ontstond onder Armeniërs na de aankondiging van een schietwedstrijd als een ‘zonderlinge geschiedenis’.⁶¹ Wanneer we echter

⁵⁷ Ibidem 80-85

⁵⁸ E.J. Brill, *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1932-1933* (Leiden 1933)

⁵⁹ E.J. Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije* (Amsterdam 2006) 142

⁶⁰ ‘De Hervormingen in Oostelijk Klein-Azië.’ onder ‘Turkije’, *NRC* 7 april 1914, ochtendblad A5; ‘De hervormingen in Armenië.’ onder ‘Turkije’, *NRC* 14 april 1914 avondblad C1; ‘De Hervormingsarbeid in Armenië.’ onder ‘Buitenlandsch Nieuws’, *NRC* 25 april 1914 ochtendblad B, 3

⁶¹ ‘Het persbureau van het Russische ministerie van buitenlandse zaken...’ onder ‘De Balkan’, *NRC* 24 januari 1914 avondblad C, 1

het eerder aangehaalde bericht van de correspondent in april van hetzelfde jaar lezen lijkt de paniekerige reactie helemaal niet zo vreemd. Hierin schreef hij over een bende Koerden dat zij ‘anders van een moordpartijtje op meer of minder uitgebreiden schaal onder de “Ermenikenpek” (Armenische honden) volstrekt niet afkeerig zijn’, hoewel ze nu beloofd hadden zich rustig te houden. Ook vertoonde de correspondent in dit artikel het verontrustende inzicht dat het betreffende gebied een ‘wespennest’ was, dat nog veel ‘pijnlijke oogenblikken en zorgen’ zou kunnen veroorzaken.⁶² De krant stelde in september 1914 treffend vast dat de Ottomaanse regering van de oorlog gebruik zou maken om de voorgenomen hervormingen geheel achterwege te laten.⁶³ Een half jaar later zou blijken dat het niet bij het opschorten van de hervormingen zou blijven.

⁶² ‘De hervormingen in Armenië.’ onder ‘Turkije’, *NRC* 14 april 1914 avondblad C, 1

⁶³ ‘Tweede Kamer.’ *NRC* 24 september 1914 avondblad A

HOOFDSTUK 2

Nederland in oorlogstijd

Zoals gezegd vond het omvangrijkste deel van de Armeense genocide plaats binnen de context van de Eerste Wereldoorlog. Deze had ook een sterke invloed op Nederland, en de reactie op het nieuws uit Turkije moet dan ook binnen deze zelfde context geplaatst worden. Om dit goed te kunnen doen is een breder beeld van de Nederlandse positie in de Eerste Wereldoorlog en de binnenlandse ontwikkelingen in deze periode nodig dan geschetst kan worden met behulp van de informatie waar de berichtgeving en reactie direct aanleiding toe geven. Nederland in oorlogstijd behoeft een korte introductie.

De organisatie van de Eerste en Tweede Vredesconferentie had Nederland nationaal en internationaal de naam van een mogelijk actieve onafhankelijke onderhandelingspartij gegeven. Binnenlands bleven er echter stemmen opgaan voor de meer afzijdige houding van weleer om vooral niet aan de internationale grote klok te hangen dat Nederland zich door haar afhankelijkheid van Groot-Brittannië en Duitsland in een kwetsbare positie bevond. Toen de oorlog eenmaal uit was gebroken en deze twee grootmachten tegenover elkaar kwamen te staan bleek het niet langer mogelijk de zwakke internationale positie achter een neutrale houding te verbergen.⁶⁴

Het beeld dat neutraliteit per definitie vrede betekende bleek niet te kloppen toen het internationaal gegarandeerde neutrale België bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in razend tempo onder de voet werd gelopen. Nederland ging een periode in waarin de naïef idealistische neutrale identiteit en de politieke praktijk aangepast moest worden aan de bevreemdende internationale werkelijkheid. Hierbij onderging de vaderlandse publieke opinie tussen de uitbraak in 1914 en 1916 volgens Ismée Tames een ontwikkeling van idealisme via pragmatisme naar een algemeen gevoel van machteloosheid.⁶⁵ Wanneer we deze fasen naast de politieke en dagelijkse werkelijkheid leggen die beschreven worden door Paul Moeyes in *Buiten Schot* en in de biografie van premier P.W.A. Cort van der Linden van J. den Hertog zien we dat de vaten communiceerden, en deze fasering een bruikbare indeling biedt.

⁶⁴ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 133

⁶⁵ Ibidem, 121

Het uitbreken van de oorlog had een sterk schokeffect op de bevolking die sinds 1871 geen oorlog meer gekend had.⁶⁶ Men zag de strijd als ‘epidemische krankzinnigheid’⁶⁷, waaraan Nederland ternauwernood ontsnapte. Ondanks de schending van de Belgische neutraliteit bleef men vertrouwen op de bescherming van volkenrecht. De onafhankelijke positie van Nederland werd tot grote opluchting van bevolking en politici internationaal gerespecteerd. De directe gevolgen voor de bevolking bleven voorsnog beperkt tot de mobilisatie, die in tegenstelling tot taferelen andere landen zonder veel oorlogsenthouziasme plaats vond.⁶⁸

De eerste reactie in Den Haag was voornamelijk praktisch, en gericht op het oplossen van korte termijnproblemen.⁶⁹ Met haar door bezuinigingen zwakke leger was Nederland voor haar neutraliteit afhankelijk van de respectering hiervan door de grootmachten.⁷⁰ Toen Groot-Brittannië en Duitsland bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog tegenover elkaar kwamen te staan bleek Nederland in een uiterst ongemakkelijke positie te verkeren. Duitsland was nodig voor kolen en de garantie van een onafhankelijke positie in Europa na afloop van de oorlog. De Britten beheersten echter de internationale wateren, en mogelijke onmin bedreigde daarmee de toevoer van graan en het behoud van de koloniën. Zodoende bracht ieder bondgenootschap door de conflicterende belangen van handel, moederland en koloniën onacceptabele risico’s met zich mee.⁷¹ Partij kiezen was schier onmogelijk, maar tot grote opluchting van Nederland bleek zowel Duitsland als Engeland het teveel moeite te vinden om Nederland te bezetten. Zolang het permanent leek vonden beide zijden een neutraal Nederland een prima oplossing.⁷² Van binnenuit kon men slechts een ijzeren wil en waar mogelijk militaire slagkracht tonen om het buitenland ervan te overtuigen dat de neutraliteit verzekerd was.⁷³

De liberale Minister President Cort van der Linden die een extraparlamenteair kabinet aanvoerde, was voor de uitbraak van de oorlog al van mening geweest dat hij op basis van de volkswil moest regeren en hierbij boven de partijen moest staan. Door de oorlogstoestand kreeg hij de mogelijkheid deze opvatting in de praktijk te brengen. Zo wilde hij het volk door de barre tijden te slepen, waarvan voorsnog werd aangenomen dat ze niet lang zouden

⁶⁶ Tames, *‘Oorlog voor onze gedachten’*, 131

⁶⁷ Ibidem, 31

⁶⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 62

⁶⁹ J. den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd, een politieke biografie* (Amsterdam 2007) 409

⁷⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 48; den Hertog, *Cort van der Linden*

⁷¹ den Hertog, *Cort van der Linden*, 405-406

⁷² Moeyes, *Buiten schot*, 374-375; den Hertog, *Cort van der Linden*, 420

⁷³ den Hertog, *Cort van der Linden*, 410

duren.⁷⁴ Hij hoopte met een combinatie van volkenrechtelijk geïnspireerd beleid en gezond pragmatisme de Nederlandse neutraliteit te redden, maar een aantal kabinetsleden was er van overtuigd dat men beter zelf de keuze zou kunnen maken tot welk kamp men toe zou treden in plaats van af te wachten tot een ander deze keuze voor Nederland zou maken.⁷⁵ Minister President Cort van der Linden hield voet bij stuk, waarbij hij zich beriep op het morele belang en de ook onder het volk wijdverbreide gedachte dat neutraliteit vrede betekende, en dus de betere weg zou zijn.⁷⁶ Hoewel de discussie niet tot een einde te brengen was realiseerde men zich begin oktober 1914 dat een kabinetscrisis onder de omstandigheden uit den boze was. De kwestie werd binnenskamers gehouden, waarbij minderheid binnen het kabinet zich neerlegde bij de wil van de minister-president. De koers van een neutraliteit op basis van idealistische volkenrechtelijke en morele overwegingen onder leiding van een los van het parlement handelend kabinet was hiermee definitief gezet.⁷⁷

Het naïef idealistische idee dat neutraliteit vrede betekende vormde in de eerste periode van de oorlog de basis voor het denken over de praktijk. De wat wereldvreemde opvatting dat volkenrechtelijke belangen boven die van de strijdende partijen zouden staan⁷⁸ heeft bij velen het beeld opgewekt dat Nederland een moreel hoogstaand beleid voerde uit pure idealistische overtuiging, maar deze houding diende zeker ook het eigenbelang.⁷⁹ Door geen van de strijdende partijen tegen het hoofd te stoten hoopte men buiten de strijd te blijven. Overheid, leger en diplomatieke dienst vermeden angstvallig alle uitspraken, daden en gebeurtenissen die op welke manier dan ook gezien zouden kunnen worden als een keuze voor of tegen een bepaalde partij.⁸⁰

Het was voor de zelfstandigheid van Nederland van groot belang dat het neutrale beleid steun kreeg van de gehele samenleving om iedere schijn van partijdigheid te ontwijken. Hiervoor was het wenselijk dat de neutraliteit onderdeel was van de nationale identiteit, zoals die in Nederland aan het begin van de 20^e eeuw gegroeid was.⁸¹ Individuele burgers en de pers hadden volgens de premier zelf de taak de maatschappelijk plichtbesef te tonen door de discussie op zo onafhankelijke basis te voeren,⁸² en vrijwel heel het land hield zich hier plichtsgetrouw aan. Het gevolg was dat de neutrale positie nooit echt ter discussie kwam te

⁷⁴ den Hertog, *Cort van der Linden*, 294-305 en 409

⁷⁵ Ibidem 415-416

⁷⁶ Ibidem, 414

⁷⁷ Ibidem, 417

⁷⁸ Ibidem, 405-407

⁷⁹ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 125

⁸⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 208

⁸¹ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 19

⁸² den Hertog, *Cort van der Linden*, 419 en 425-426

staan in het publieke debat, al zullen we zien dat onder druk van de veranderende omstandigheden wel werd gediscussieerd over de invulling die hieraan gegeven diende te worden.⁸³

Net als de bevolking onderwierp de pers zich na een oproep van de premier aan een vorm van zelfcensuur. Hoewel er in het prille begin van de oorlog nog getwijfeld werd aan de zelfstandige op volkswil gebaseerde rol die Cort van der Linden zichzelf toedichtte, was de pers snel overtuigd door het bewijs dat het met deze instelling lukte Nederland buiten de strijd te houden.⁸⁴ Hierbij liep men wel tegen het probleem op dat men afhankelijk was van buitenlandse informatievoorziening. De persbureaus van de strijdende partijen stonden uiteraard onder sterke censuur, maar de vaderlandse pers slaagde er goed in de balans en onpartijdigheid in de berichtgeving te behouden.⁸⁵ De buitenlandse pers gebruikte de neutrale berichtgeving echter als 'onafhankelijke bron'⁸⁶, waardoor publicaties van nieuwsfeiten die de Nederlandse pers van buitenlandse bureaus aangeleverd had gekregen in het land van origine hergebruikt werd als bewezen onafhankelijk.⁸⁷ Hierdoor ontstond een merkwaardig rondpompen van nieuwsfeiten.

Traditioneel gezien werden neutralen door strijdende partijen beschouwd als onpartijdige buitenstaanders die aangesproken konden worden als morele arbiters, maar die tegelijkertijd een groep potentiële bondgenoten of vijanden vormden.⁸⁸ De rol als internationaal scheidsrechter nam verplichtingen met zich mee die niet altijd rijmde met het eigenbelang, aangezien een actieve diplomatieke opstelling in naam van het Recht zou kunnen betekenen dat een bekritiseerde partij hierin de rol van de potentiële vijand benadrukt zag. Naïef idealisme botste al snel met realistisch pragmatisme, waarbij ook handelsbelangen in gevaar kwamen.⁸⁹ Toen het stof neergedwarreld was rees snel de vraag wat het volkenrecht na de val van België nog waard was. Blijkbaar bood neutraliteit helemaal geen garanties. Hiermee viel gedeeltelijk de basis van de Nederlandse identiteit weg, en men stapte over op een pragmatische tactiek, waarbij de gevaren van het naïef idealisme wegvielen.⁹⁰ De discussie verschoof naar de vraag hoe de eigenbelangen verdedigd konden worden en hoe in de praktijk vrede bereikt kon worden nu deze niet meer gelijk stond aan neutraliteit.⁹¹ Toen

⁸³ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 58

⁸⁴ den Hertog, *Cort van der Linden*, 307; Moeyes, *Buiten schot*, 219

⁸⁵ Moeyes, *Buiten schot*, 220

⁸⁶ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 42

⁸⁷ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 15 en 40; Moeyes, *Buiten schot*, 220-222

⁸⁸ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 15

⁸⁹ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 126; den Hertog, *Cort van der Linden*, 13

⁹⁰ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 132-133

⁹¹ *Ibidem*, 57

aan het begin van 1915 de het Recht in moreel opzicht geannexeerd werd door de geallieerden en duidelijk was geworden dat Nederland weinig invloed had op de stabiliteit van Europa, verschoof de nadruk in de maatschappelijke discussie naar dat het enig overgebleven doel: het bevorderen van het eigenbelang.⁹²

Hoewel hij zeker nog overtuigd was van de morele verantwoordelijkheid van de neutralen bewoog minister-president Cort van der Linden zich op pragmatische wijze zoveel mogelijk binnen heldere juridische lijnen. Om het landsbelang zo goed mogelijk te dienen zocht hij hierbij de grenzen van de regels op om zo flexibel mogelijk te zijn. Minister van Buitenlandse Zaken Loudon, die gepromoveerd was op de rechten en plichten van neutralen in oorlogssituaties, hield er een rigidere opvatting op na en bewaakte de juridische grenzen van de neutraliteit.⁹³ Zo werd de neutraliteit voor Cort van der Linden een middel om Nederland veilig door moeilijke tijden te loodsen, terwijl deze voor Loudon het doel op zich bleek.⁹⁴ Hierbij moet wel gezegd worden dat het Ministerie van Buitenlandse zaken toentertijd voornamelijk werd gezien als een instituut dat er moest zijn om in dienst van de premier en andere ministers contacten met het buitenland te onderhouden, en dus een beperktere rol speelde dan heden ten dage de gewoonte is.

Ook voor het volk waren de gevolgen van de oorlog voelbaar. De mobilisatie duurde voort, en het werd duidelijk dat dit met het langer duren van de oorlog voorlopig nog niet voorbij zou zijn. De bevolking worstelde met de dagelijkse gevolgen van de afwezigheid van vele mannen, waardoor bedrijven gesloten bleven en inkomsten wegvielen. Daar bovenop begonnen de strijdende partijen steeds meer economische middelen in te zetten, die het dagelijks leven ook in Nederland moeilijker maakten.⁹⁵ Door Britse handelsblokkaden en Duitse duikbootaanvallen kwam de internationale handel onder druk te staan, en aangezien de Noordzee tot het strijdtoneel behoorde had Nederland veel last van deze belemmeringen in het vaarverkeer.⁹⁶ Uiteindelijk werd een buitengewoon liberale oplossing gevonden. Een aantal reders, handelaren en bankiers richtte met steun van de overheid de onafhankelijke Nederlandse Overzeese Trustmaatschappij op om de handel te reguleren. Deze NOT garandeerde de Britten dat via hen geïmporteerde goederen niet aan Duitsland doorgevoerd zouden worden. Een dergelijke garantie had de neutrale staat niet kunnen geven omdat dit tegen de onpartijdigheid jegens Duitsland in zou gaan. Zo werd de internationale handel op

⁹² Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 157 en 166

⁹³ den Hertog, *Cort van der Linden*, 294-304

⁹⁴ Moeyes, *Buiten schot*, 90

⁹⁵ den Hertog, *Cort van der Linden*, 407-414

⁹⁶ Moeyes, *Buiten schot*, 180-202

gang gehouden en werd de verantwoordelijkheid van mogelijke smokkel naar Duitsland volledig afgeschoven op deze private onderneming. Enig gevaar voor de neutraliteit als gevolg van economische handelingen werd vooralsnog succesvol afgewend.⁹⁷

In het publieke debat bleek dat men nog steeds sterk verlangde naar internationale vrede, en dus richtte men zich op de vraag hoe de oorlog in de praktijk tot een einde gebracht zou kunnen worden.⁹⁸ Dit leidde tot polarisatie doordat er uitgebreid beredeneerd werd welke uitkomst praktisch gezien het best zou zijn voor Nederland, die, zoals in de inleiding reeds beschreven werd, vooral gericht was op het zijn van pro- of anti-Duits.⁹⁹

In de loop van 1916 veranderde de oorlog weer van karakter, en de strijd werd harder. Dit gebeurde ook op economisch gebied, en de Britten besloten de blokkades op te voeren waardoor de NOT steeds minder goed kon functioneren.¹⁰⁰ Binnenlands namen de problemen door voedselschaarste als gevolg van de handelsblokkades toe.¹⁰¹ Dit leidde tot schaarste, en voedseltekorten en stijgende prijzen resulteerden zelfs in opstanden als de befaamde Aardappeloproer. Doordat het steeds moeilijker werd de eigen zaken op orde te houden trad vaker egoïsme op, en men nam privé en publiek een teruggetrokken positie in waarin men machteloos en lijdzaam afwachtte tot de problemen voorbij zouden zijn.¹⁰²

De internationale houding tegenover de neutralen verschoof na de toetreding van de Verenigde Staten tot de geallieerden in april 1917 naar een visie waarin deze als profiteur gezien werd die stilletjes langs de zijlijn zat te wachten tot men vlak voor tijd aan de winnende kant het veld kon betreden om zoveel mogelijk winst uit de oorlog te halen.¹⁰³ Hoewel het debat verhardde bleef men het eens over het belang van de neutraliteit, en behield men een plichtsbesef tot het in stand houden hiervan.¹⁰⁴ Wel ontstond er interne kritiek op het handelen van het kabinet. Door de geheimhouding die de regering bezigde onder het mom van de oorlogstoestand zou de politieke discussie niet open en eerlijk op gang kunnen komen. Hierdoor zou volgens sommigen het nationale gevoel in Nederland zich sterk ontwikkelen, en zou de Nederlander veel sterker aanwezige nationalisme van de strijdende partijen niet goed kunnen begrijpen.¹⁰⁵ Zo was het in Nederland nog steeds niet duidelijk dat het een

⁹⁷ E.H. Kossmann, *The Low Countries 1870-1940* (Oxford 1978) 550-551; Moeyes, *Buiten schot*, 267

⁹⁸ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 57

⁹⁹ Ibidem, 92

¹⁰⁰ Ibidem

¹⁰¹ Ibidem, 103-109

¹⁰² Moeyes, *Buiten schot*, 248-249 en 379-382

¹⁰³ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 19

¹⁰⁴ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 58; den Hertog, *Cort van der Linden*, 242

¹⁰⁵ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 164

cultuuroorlog betref, maar dacht men dat de strijd om concrete doelen ging.¹⁰⁶ Langzaam verschoof Nederland van waakzaam en weerbaar naar onbegrijpend, weerloos en afzijdig.¹⁰⁷

Ook in de buitenlandse politiek betrok men een strikt afzijdige houding. Internationaal hadden neutrale staten steeds minder in te brengen, en zeker nadat de machtige Verenigde Staten in april 1917 tot de oorlog toe waren getreden kon men geen vuist meer maken. Hier bovenop ontstond onrust omdat in Rusland begin 1917 de Russische Revolutie uitbrak, wat er in Nederland toe leidde dat het idee dat er een revolutie dreigde op kwam.¹⁰⁸ Het gevoel dat men op een breekpunt in de geschiedenis stond nam toe, en men ging op zoek naar nieuwe manieren om invulling te geven aan democratie waarvan men hoopte dat deze na het lange wachten op de oorlog zou volgen.¹⁰⁹

In juli 1918 vonden er verkiezingen plaats, die na een lastige formatie in september resulteerden in een kabinet onder leiding van C.J.M. Ruys de Beerenbrouck, met H.A. van Karnebeek als minister van Buitenlandse Zaken.¹¹⁰ Het nieuwe kabinet werd allereerst geconfronteerd met een instortend Duits front en de bijbehorende vluchtelingen.¹¹¹ Nog voor goed over de houding van het nieuwe kabinet ten opzichte van de oorlog en de neutraliteitspolitiek nagedacht had kunnen worden diende op 11 november 1918 de vrede zich aan. Ondertussen had zich in Turkije één van de grootste menselijke drama's van de 21e eeuw afgespeeld.

¹⁰⁶ Tames, *'Oorlog voor onze gedachten'*, 90

¹⁰⁷ *Ibidem*, 88

¹⁰⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 325-245

¹⁰⁹ den Hertog, *Cort van der Linden*, Hoofdstuk 18

¹¹⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 329-331

¹¹¹ *Ibidem*, 332-333

HOOFDSTUK 3

Onafhankelijke berichten?

In mei 1915 begonnen de eerste berichten over gruwelijke voorvallen in Turkije Nederland binnen te stromen. Sinds de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog was het stil geweest rond de Armeense kwestie. De grootmachten waren afgeleid door hun eigen besognes, waardoor de internationale aandacht voor de hervormingen in Turkije op slag was verdwenen. De top van Ittihad maakte van de gelegenheid gebruik om het Armeense probleem voor eens en altijd uit de weg te ruimen.

In eerste instantie bleef Turkije neutraal, maar al snel sloot het een bondgenootschap met Duitsland. De Duitsers hadden vanaf begin 1913 geholpen het Turkse leger te reorganiseren, en de staten hadden het gemeenschappelijke doel de macht van Rusland in de oostelijke regio beperkt te houden.¹¹² Over de vraag waarom Turkije tot de oorlog toetrad is onder historici een brede discussie gehouden. Voornamelijk historici van Armeense afkomst insinueren dat de genocide een vooropgezet plan was, waarvan het toetreden tot de oorlog onderdeel was. Door de oorlogstoestand konden alle nieuwsgierigen van geallieerde afkomst het land uit gestuurd worden.¹¹³ Anderen geven een wat genuanceerder beeld, waarin Turkije er op uit zou zijn geweest de in de voorgaande decennia verloren gegane territoria en eer terug te winnen.¹¹⁴ Als gevolg van de toetreding tot de oorlog kwamen de oude verdragen die tot Europese bemoeienis met de hervormingen hadden geleid te vervallen. De hieruit volgende situatie waarin Turkije zich kon afsluiten van de buitenwereld wierp een rookgordijn op dat de mogelijkheid bood ongezien wraak te nemen op de Christelijke Armeense bevolking.¹¹⁵

De strijd verliep voor Turkije niet zo glorieus als gehoopt. Na initiële verliezen in Suez en Sarikamisj nam de moraal snel af.¹¹⁶ In de Turkse nationalistische oorlogspropaganda lag de nadruk op jihad en Turksheid, waardoor de polarisatie tussen de Turkse bevolking en minderheden toe nam. Joden, Grieken en Armeniërs werden als gevaar afgeschilderd, wat in eerste instantie tot lokaal geweld leidde.¹¹⁷ Wanneer het binnen de top van Ittihad precies het besluit is genomen het plan tot genocide in gang te zetten is nooit helemaal duidelijk

¹¹² Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 248; Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 204

¹¹³ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 203

¹¹⁴ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 248

¹¹⁵ Akçam, *A shameful act*, 112-118

¹¹⁶ Mouradian, *De geschiedenis van Armenië*, 66

¹¹⁷ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 248; Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 236; Mouradian, *De geschiedenis van Armenië*, 66

geworden. Waarschijnlijk zijn minister van Oorlog Enver Pasja, minister van Binnenlandse Zaken Talaat en minister van Marine Djemal Pasja in december 1914 of januari 1915 tot deze conclusie gekomen.¹¹⁸ Door de wegens oorlogsomstandigheden uitgeroepen noodtoestand was het parlement geschorst, en had de top van Ittihad de vrije hand.¹¹⁹ Eind januari 1915 werd bevolen Armeense soldaten die in het Turkse leger dienden af te zonderen en hen te executeren. Ook werden alle Armeense ambtenaren ontslagen, waarop eind maart de eerste deportaties volgden.¹²⁰

Hoewel de deportaties op lokale schaal georganiseerd werden vonden zij overal langs grote lijnen volgens een overeenkomstig proces plaats. Dit hield over het algemeen in dat eerst de vooraanstaande Armeniërs werden opgeroepen zich te melden, en afgevoerd of geëxecuteerd werden. Het merendeel van de Armeense mannen had reeds eenzelfde lot ondergaan in het leger. De overgebleven Armeense bevolking, die inmiddels grotendeels uit ouderen, vrouwen en kinderen bestond, werd met of zonder waarschuwing vooraf en onder dreiging van geweld op een voetreis gestuurd in het kader van hervestiging. Volgens de regering zouden burgers in frontgebieden gevaar lopen, en bestond het risico dat bepaalde groepen Armeniërs sabotage zouden plegen of over zouden lopen naar het Russische leger. De plaatsen van bestemming waren echter helemaal niet voorbereid op de komst van grote groepen verdrevenen. Ook mocht men vrijwel geen huisraad of andere bezittingen meenemen, wat heden ten dagen als bewijs wordt gezien dat het nooit de bedoeling is geweest dat men daar aan kwam. Een ander bewijs voor opzettelijk handelen was dat na verloop van tijd duidelijk werd dat Armeniërs uit het hele rijk werden gedeporteerd. De legitimatie van veiligheidsoverwegingen in de frontgebieden was op velen van hen niet van toepassing. Vele karavanes werden kort of langer na vertrek door Turkse en Koerdische bendes aangevallen. Soms bestond de mogelijkheid tot bekering tot de Islam, maar veelal ondergingen de reizigers beroving, verkrachting en moord.¹²¹

Toen in het voorjaar van 1915 de eerste berichtgeving hierover in Nederland binnen kwam was het oorlogsstof net wat neergedaald. Het Recht bleek geannexeerd te zijn door de geallieerden en de internationale rol die Nederland kon spelen was zeer beperkt. Vrijwel alle opiniemakers hadden de neutraliteit hoog in het vaandel staan. In het publieke debat werd echter wel bediscussieerd hoe op binnen- en buitenlandse ontwikkelingen gereageerd moest worden. Het doel was inmiddels geworden het vaderland zo goed mogelijk op pragmatische

¹¹⁸ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 236; Mouradian, *De geschiedenis van Armenië*, 66

¹¹⁹ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 236

¹²⁰ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 252; Mouradian, *De geschiedenis van Armenië*, 66

¹²¹ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 253-255

wijze door de oorlog te loodsen.¹²² Juist op dit moment, waarop Holland de waakzame periode voorbij was, het idealisme begon te vervliegen en men zich op pragmatische wijze bezig ging houden met het nationale eigenbelang, kwamen de eerste berichten uit oostelijk Turkije binnen.

3.1 'Vreeselijke bijzonderheden worden medegedeeld...'¹²³

De eerste in Nederland gepubliceerde berichtgeving over de Armeense genocide bestond uit korte weergave van een op 24 mei 1915 uitgegeven persbericht. Engeland, Frankrijk en Rusland verklaarden dat in de voorafgaande maand in Turkije moorden waren gepleegd op Armeniërs. De daders waren Koerden geweest, die hulp hadden gekregen van Ottomaanse ambtenaren. De geallieerden kondigden hierbij aan dat zij de leden van de Ottomaanse regering persoonlijk aansprakelijk zouden stellen voor de gevolgen. De *NRC* voegde hier, in tegenstelling tot *De Telegraaf*, *Het Vaderland* en het *Algemeen Handelsblad*, aan toe dat volgens de *Times* ook via andere weg was vernomen dat Armeniërs lastig gevallen werden. Volgens deze Britse krant werden er 45 naar een onbekende plaats gezonden.¹²⁴ In de dagen erop namen zowel *De Telegraaf* als de *NRC* korte berichten over die vervolging van en moorden op Armeniërs bevestigden.¹²⁵ Dit gebeurde zonder commentaar, en met duidelijke bronvermeldingen als 'naar Reuter uit Sofia aan de Engelsche bladen meldt'¹²⁶, en 'Uit Konstantinopel via Athene'.¹²⁷

Voor de tegenwoordige lezer is de woordkeus in deze eerste berichten opvallend. In de inleiding is al uitgelegd dat het woord 'genocide' pas jaren later verzonnen werd naar aanleiding van de Holocaust. Bij gebrek aan een bruikbare term omschreef men de gebeurtenissen met reeds bestaande woorden. Dit leidde er in de eerste berichtgeving toe dat iedere krant een ander woord gebruikte. In de Engelstalige versie van de verklaring van de geallieerde staten werd het woord 'massacre' gebruikt.¹²⁸ *De Telegraaf* gebruikte een redelijk

¹²² Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 78

¹²³ 'Vreeselijke bijzonderheden worden medegedeeld...' *Het Centrum* 30 augustus 1915, 1

¹²⁴ 'Massa-moorden in Armenië.' onder 'Turkije', *De Telegraaf* 25 mei 1915 avondblad, 1; 'Het Engelsche Persbureau maakt bekend...' *NRC* 25 mei 1915 ochtendblad A, 1; 'Groot Brittannië en Rusland hebben een gezamenlijke verklaring gepubliceerd...' *Het Vaderland* 25 mei 1915 2^e avondblad, 3; 'Turkije', *Algemeen Handelsblad* 25 mei 1915

¹²⁵ 'Te Konstantinopel is - naar Reuter uit Sofia aan de Engelsche bladen meldt...', *NRC* 26 mei 1915; 'De massa-moorden in Armenië.', *De Telegraaf* 27 mei 1915 ochtendblad, 1; 'Uit Konstantinopel, via Athene.' *NRC* 2 juni 1915 ochtendblad B, 2

¹²⁶ 'Te Konstantinopel is - naar Reuter uit Sofia aan de Engelsche bladen meldt...', *NRC* 26 mei 1915

¹²⁷ 'Uit Konstantinopel, via Athene.' *NRC* 2 juni 1915 ochtendblad B, 2

¹²⁸ 'Massacres by wholesale', *New York Times* 24 mei 1915

directe vertaling van het dit concept en sprak van ‘massamoord’ en ‘moordpartijen’. De *NRC* hield het op ‘vervolging’, terwijl *Het Vaderland* van ‘wreedheden’ repte. In latere berichtgeving zou ook het woord ‘gruwelen’ vaak gebruikt worden.¹²⁹ Dan zou ook blijken dat in Nederland niet geheel duidelijk was dat het hier om een nieuw fenomeen ging. *Het Centrum* leidde in augustus 1915 een kort berichtje in door te stellen dat er ‘[v]reeselijke bijzonderheden worden medegedeeld over wreedheden, door de Turken in Armenië – trouwens reeds telkens gedurende jaren en jaren – begaan.’¹³⁰ In dit citaat is duidelijk te zien dat men de nieuwe gruwelijkheden beschouwde als een voortzetting van de massamoorden die aan de geschiedenis vooraf waren gegaan.

De duidelijke bronvermelding die trouw aan iedere publicatie vooraf ging laat zien dat men niet altijd even zeker was van het waarheidsgehalte van de binnenkomende berichten. *De Telegraaf* begon haar tweede korte stukje over de Armeense genocide bijvoorbeeld met: ‘De “Secolo” verneemt uit Harmanli in Turkije dat onder de Armeniërs in Anatolië vreeselijke slachtingen zijn aangericht.’¹³¹ Hiermee werd het aan de lezer overgelaten om te bepalen of de *Secolo* een betrouwbare bron was. Deze houding van de pers staat ongetwijfeld in verband met de zelfopgelegde censuur die gedurende de hele oorlog gebruikelijk was.¹³² Partijdige berichtgeving in de pers zou kunnen doen lijken dat het land als geheel een voorkeur voor een bepaalde partij had, wat de neutraliteit in gevaar zou kunnen brengen.¹³³ Hierbij liep men wel tegen het probleem op dat men afhankelijk was van buitenlandse informatievoorziening. De correspondenten waren met het uitbreken van de oorlog een jaar eerder vertrokken uit Constantinopel. Tot hun terugkeer in 1920 was de Nederlandse pers overgeleverd aan de informatie die buitenlandse persbureaus als Reuters boden. Daarnaast werden artikelen overgenomen uit voornamelijk Engelse, Russische, Franse en soms Duitse kranten. Veelal betrof het hier zeer korte berichten die waarin flarden van geruchten werden gemeld die weinig duidelijk maakten over de aard en omvang van de genocide.¹³⁴ Officiële verklaringen werden zoals het een neutrale pers betaamt niet alleen van geallieerde, maar ook van Turkse zijde overgenomen.

¹²⁹ ‘Massa-moorden in Armenië.’ onder ‘Turkije’, *De Telegraaf* 25 mei 1915 avondblad, 1; ‘Het Engelsche Persbureau maakt bekend...’ *NRC* 25 mei 1915 ochtendblad A, 1; ‘Groot Brittannië en Rusland hebben een gezamenlijke verklaring gepubliceerd...’ *Het Vaderland* 25 mei 1915 2^e avondblad, 3; ‘Turkije’, *Algemeen Handelsblad* 25 mei 1915

¹³⁰ ‘Vreeselijke bijzonderheden worden medegedeeld...’, *Het Centrum* 30 augustus 1915, 1

¹³¹ ‘De massa-moorden in Armenië’, *De Telegraaf* 27 mei 1915 ochtendblad, 1

¹³² Moeyes, *Buiten schot*, 219

¹³³ den Hertog, *Cort van der Linden*, 307; Moeyes, *Buiten schot*, 219

¹³⁴ Bijvoorbeeld ‘De massa-moorden in Armenië’, *De Telegraaf* 27 mei 1915 ochtendblad, 1; ‘Te Konstantinopel is- naar Reuter uit Sofia aan de Engelsche bladen meldt...’, *NRC* 26 mei 1915; ‘Uit Kostantinopel, via Athene’, *NRC* 2 juni 1915 ochtendblad B, 2

Kort na het beschuldigende persbericht van de geallieerden verscheen de eerste ontkenning van het Turkse gezantschap in Den Haag. In een lang stuk, dat door de *NRC* volledig overgenomen werd, stelde de Turkse afgevaardigde dat de beweringen van de geallieerden ronduit gelogen waren. De Triple Entente was er volgens deze lezing voor eigen gewin op uit onrust te stoken binnen Turkije door het leveren van wapens en opruiende teksten aan de Armeniërs. Enige vorm van door de autoriteiten gepleegd geweld was dan ook slechts gericht op het onderdrukken van de hieruit volgende opstand, wat onder de heersende oorlogstoestand volledig te rechtvaardigen was.¹³⁵

Deze eerste ontkenning leek meteen sterk op de lezing die Turkije gedurende de rest van de oorlog aan de Armeense genocide zou geven. Een jaar later publiceerde *De Tribune* een artikel waarin het Turkse standpunt nog eens goed uit de doeken werd gedaan. In een interview met een Duitse journalist verklaarde Talaat dat Russische en Turkse Armeniërs in de grensgebieden aan het begin van de oorlog hadden afgesproken dat zij samen zouden werken om een opstand te organiseren. Bij huiszoekingën hadden de Turken geweren en munitie gevonden. De verwijdering van de Armeniërs uit oostelijk Turkije was daarom noodzaak geweest voor de veiligheid van het Rijk. Tijdens de volgende verplaatsing waren de Armeniërs overvallen door Koerden, waarbij een aantal van de gedeporteerden was gedood. In andere gevallen waren ‘door de schuld van slechte beambten zware buitensporigheden voorgevallen.’¹³⁶ Tot slot verklaarde Talaat:

Wij zijn geen wilden. De berichten over de treurige gebeurtenissen hebben mij vele slapelooze nachten bezorgd. ... Men heeft de Turken verweten dat tusschen schuldige en onschuldige Armeniërs geen onderscheid is gemaakt, maar dat was onmogelijk, daar alle overwegingen moesten vervallen met het oog op de veiligheid van Turkije. ... Ons eenig doel was daarbij het welzijn van het vaderland en zulk een doel is wel geschikt zelfs harde middelen te rechtvaardigen.¹³⁷

Deze interpretatie van de feiten was gedeeltelijk gebaseerd op de waarheid. In werkelijkheid was het merendeel van de Turkse Armeniërs tot het begin van de moorden loyaal geweest aan de staat. Het mannelijke bevolkingsdeel diende zelfs in het Turkse leger. Enkele duizenden Armeense nationalistën hoopten echter dat met Russische hulp een onafhankelijke staat gesticht zou kunnen worden. Zij traden toe tot het Russische leger of guerrillagroepen in de

¹³⁵ ‘Van Turksche zijde.’ *NRC* 6 juni 1915 ochtendblad B, 2

¹³⁶ ‘De Armeensche gruwelen erkend’, *De Tribune* 8 mei 1916, 3

¹³⁷ *Ibidem*

grensgebieden.¹³⁸ Ondanks het feit dat het hier om een zeer kleine groep ging grepen de Turken dit dankbaar aan als legitimatie om de gehele bevolkingsgroep aan te vallen.

De Koerdische bendes waarvan Talaat stelde dat zij de karavaan hadden overvallen bestonden echter niet uit gewone criminelen. Vaak werden tijdens de deportaties ‘Special Forces’ ingezet. Deze groepen bestonden uit ex-gevangenen die hun vrijheid verdienden in ruil voor hun diensten en andere vrijbuiters, en stond onder leiding van Ittihad. Zij waren opzettelijk buiten de legerorganisatie om georganiseerd met onder meer het doel de konvoien te overvallen. Doordat zij buiten de officiële regeringskanalen om door de partij waren opgezet vormden zij een oncontroleerbare semiautonome staat binnen de staat.¹³⁹ Op deze manier waren de moorden nooit tot de regering terug te leiden, en kon een officieel beleid tot genocide ontkend worden. De rol van deze bendes is echter pas achteraf duidelijk geworden. Tijdens de oorlog werd slechts gesproken van Koerdische bendes, waarbij door de Britten werd gesteld dat deze door de Turkse overheid aangemoedigd werden.

In de Turkse ontkenning, die redelijk snel op de geallieerde beschuldigingen volgde, is een duidelijk voorbeeld van contrapropaganda te herkennen. Na aanvang van de Eerste Wereldoorlog was al snel gebleken dat deze niet alleen om militaire slagkracht draaide, maar dat ook overtuigingskracht een belangrijke factor was. In de totale oorlog was de burger van groot belang. De bevolking moest gemobiliseerd worden om de rekrutering op peil, de economie draaiende en de productie van oorlogsbenodigdheden hoog te houden. Doordat de burger zo veel directer bij de strijd betrokken raakte dan voorheen werd het moraal onder de bevolking een belangrijke factor. Naast propaganda die gericht was op het motiveren van de eigen bevolking om de totale oorlog te ondersteunen, en op de vijandige bevolking om dit vooral niet te doen, ontstond er een propagandastroom die gericht was op de neutrale machten. De propagandamachines waren er op gericht steun uit onafhankelijke hoek te bemachtigen om te bewijzen dat men het morele gelijk aan zijn kant had.

Na een wat ongecoördineerde start pakten de Britten al snel het initiatief in de algemene internationale propagandastrijd. In eerste instantie richtte deze zich op de Verenigde Staten, wat de grootste neutrale macht was. Meteen sloegen zij een grote slag door de telegraaflijnen tussen Duitsland en de VS door te snijden, waardoor Groot-Brittannië een monopolie op de nieuwsvoorziening kreeg. In hun berichtgeving hielden zij een feitelijke benadering aan, waardoor zij geloofwaardig over kwamen. Vervolgens konden zij de nieuwstoevoer dusdanig sturen dat zij de vijand de schuld van het conflict in de schoenen

¹³⁸ Zürcher, *Een geschiedenis van het moderne Turkije*, 142

¹³⁹ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 237-238

konden schuiven. Met 'atrocity stories' over wandaden begaan door het Duitse leger wist men vrij succesvol een morele veroordeling van de vijand te bewerkstelligen. Hoewel de Britse propagandaorganisatie door haar graduele opbouw buitengewoon ingewikkeld werd, had iedere groep binnen dit apparaat een eigen taak, en werden propagandamakers, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Duitse propagandadienst, strikt gescheiden van nieuwsmakers en censors. In navolging van het succes in de VS probeerde men met dezelfde methode van het kweken van geloofwaardigheid en vervolgens beschuldigen van de vijand ook in andere neutrale staten, waaronder Nederland, steun te verwerven.¹⁴⁰

Waar Groot-Brittannië het nieuws zodanig wist vorm te geven dat zij Duitsland kon afschilderen als een Hunnenstaat, bevolkt door een baarbaars volk dat onterecht België was binnengevallen, gebruikten de Duitsers juist zichzelf als voornaamste onderwerp in hun propaganda. Zij beschreven zichzelf in reactie op het Britse spervuur als een volk vol gemeenschapszin, eerlijkheid en opofferingsgezindheid, waarbij de nadruk lag op de militaire terechtheid van de inval. Op het gebied van op de eigen burgers gerichte propaganda liet de legertop weinig fantasie zien, en zij maakte de fout te verkondigen dat alles op rolletjes liep terwijl dit niet altijd waar was. De interne propaganda, verzorgd door het persbureau, concentreerde zich allereerst op oorlogsnieuws en niet op de moraal. Ook in de internationale propaganda sneed Duitsland zichzelf in de vingers: door de nadruk te leggen op het militaire gelijk werd het door de Britten gepresenteerde beeld van de militaristische staat versterkt. Men toonde in Duitsland kort gezegd weinig inlevingsvermogen in het gedachtepatroon van de ontvanger, waardoor zij deze niet goed aan wisten te spreken. Doordat de Britten het spel beter begrepen was Duitsland gedwongen zich te beperken tot contrapropaganda. Steeds ontkenden zij de beschuldigingen, zonder hun eigen ideeën goed voor het voetlicht te krijgen.¹⁴¹ De Turkse bondgenoot, die op militair gebied sterk onder invloed van Duitsland stond, lijkt met de directe ontkenning en herhaling van hetzelfde verhaal deze methode overgenomen te hebben.

De Armeense genocide bleek voor de Britten een uitstekend middel om de tegenstander zwart te maken. Britse kranten publiceerden uitgebreid over de gruwelen die door de Turken begaan werden, en een aantal van deze artikelen werd in Nederlandse vertalingen overgenomen in de kranten.¹⁴² Binnen het Lagerhuis was Lord Bryce een voorvechter van de Armeense zaak. De

¹⁴⁰ Taylor, *Munitions of the mind*, 176-197; Jackall, *Propaganda*, 13-25

¹⁴¹ Ibidem

¹⁴² Bijvoorbeeld 'De Turken', *Het Centrum* 18 september 1915, 1, overgenomen uit de *Morning Post*; 'De Armeniërs', *NRC* 25 september 1915 avondblad C, 2, overgenomen uit de *Times*; 'De Armeniërs', *NRC* 2 oktober 1915 avondblad C, 2, overgenomen uit de *Daily Chronicle*; 'De *Daily News* wijdt een hoofdartikel aan

verklaringen over dit onderwerp die hij en anderen aflegden in het Lagerhuis werden ook in vertaling gepubliceerd. De samenvattingen van de redes van Lord Bryce waren doorgaans wat langer en vertelden een goed opgebouwd verhaal. Hierdoor kwam de informatie duidelijker naar voren dan in kleinere krantenberichtjes die van persbureaus uit verschillende landen werden overgenomen.¹⁴³

De redes uit het Lagerhuis werden vooral door de *NRC* overgenomen. De reden hiervoor ligt waarschijnlijk in het feit dat zij in de historicus Pieter Geyl een correspondent in Londen hadden die deze verhalen het publiceren waard vond. Geheel ongemerkt lieten de Britten zijn berichtgeving niet voorbij gaan. In 1916 werd hij naar eigen zeggen naar het Foreign Office geroepen, alwaar hem verteld werd dat zijn algemene berichtgeving over de Britten te negatief werd bevonden. Geyl wierp tegen dat hij de Britten wel de hemel in zou kunnen prijzen, maar dat de gemiddelde Nederlander daar niet in zou trappen. Naar zijn mening liet hij een zo positief mogelijk, doch geloofwaardig beeld zien. De Britse geheime dienst vond dit blijkbaar een overtuigend argument, want na deze woordenwisseling liet men hem gedurende de rest van de oorlog rustig zijn werk doen.¹⁴⁴ Op het gebied van de Armeense genocide gaf Geyl ruim baan voor de redes van Bryce, waarin gruwelijkheden werden verteld waarvan de schuld doorgaans bij de Turken werd gelegd, en de Duitse bondgenoot werd verweten dat zij niet ingreep. Zijn aanwezigheid was een meevaller voor de Britse propagandamachine, maar wel één die goed in de gaten gehouden werd.

Opvallend bij de verklaringen die in het Britse parlement werden afgelegd was dat de Duitsers het vaak sterker moesten ontgelden dan de Turken. Naast details van de door de Turken en Koerden begane gruwelen werd relatief veel aandacht besteed aan de vraag of Duitsland medeplichtig was, waarbij men bij tijd en wijlen in de pers werd gesteund door Russische berichtgeving. Uit Sint Petersburg werden al in september 1915 berichten verstuurd over Duitse misdaden aan het front in Westelijke Russische provincies. In een bijzin werd geïnsinueerd dat de Turken tot de even gruwelijke maar grootschaligere vorm in Armenië door de Duitsers ‘verkeerd geleid’ waren.¹⁴⁵ Uit het Britse Hogerhuis kwamen dusdanig schokkende getallen over de omvang naar voren, die tot 800.000 op zouden lopen, dat de bron het zelf bijna onvoorstelbaar vond. Hierbij werd gevoegd dat, alhoewel er geen geloofwaardig bewijs was voor rechtstreekse medeplichtigheid van Duitsland de morele verantwoordelijkheid van dit land wel vast stond, aangezien het op dat moment in de

het jongste ontzettende verlag van Lord Bryce...’ *Het Centrum* 7 december 1915, 1

¹⁴³ ‘Van Engelsche zijde.’, *NRC* 7 oktober 1915 avondblad C, 2; ‘Uit het Engelsche Lagerhuis’, *NRC* 17 november 1915 avondblad C, 2; ‘Uit Engeland’, *NRC* 22 december 1917 ochtendblad B, 3

¹⁴⁴ P.C.A. Geyl, *Ik die zo weinig in mijn verleden leef, autobiografie 1887-1940* (Amsterdam 2009) 58-59

¹⁴⁵ ‘Het *Pet. Tel. Ag.* Seint weder een lang relaas...’ *Het Centrum* 22 september 1915, 1

mogelijkheid verkeerde invloed uit te oefenen op de Turkse regering. Naar Engeland zouden de Turken niet luisteren, en het enige dat men daar kon doen was zoveel mogelijk ruchtbaarheid aan bewezen feiten te geven, in hoop de dat neutrale landen zich gedwongen zouden voelen de Duitsers er toe zouden aanzetten de Turken aan te spreken op hun daden.¹⁴⁶ In reactie hierop kwam uit Keulen het bericht dat het een leugen was dat Duitse ambtenaren Turken tot moorden aangezet zouden hebben, en werd gesteld dat Engeland deze onwaarheden verspreidde om de aandacht van het eigen misdaden tegen de menselijkheid af te leiden. Direct hieronder stond alweer een bericht uit de Verenigde Staten, waarin nieuwe beschuldigingen tegen de Turken opgetekend stonden.¹⁴⁷

Terwijl het Britse parlement en de Britse pers door de oorlog heen bleef wijzen op de mogelijke medeplichtigheid en vaststaande morele verantwoordelijkheid van Duitsland¹⁴⁸ viel er aan Duitse kant vanaf begin 1916 weinig meer te ontkennen. Duitse kranten begonnen mondjesmaat melding te maken van getuigenissen van aanwezige Duitse zendelingen, maar werden al snel het zwijgen opgelegd door censuur van het propagandabureau. Over de Armeense genocide mocht binnen Duitsland niet bericht worden uit angst voor beschadiging van de Turkse bondgenoot.¹⁴⁹ *Het Centrum* nam één bericht uit Duitsland over, met de voor die tijd uiterst kritische vaststelling dat de correspondent er ‘als een soort excuus voor den Turkschen bondgenoot’ aan toe voegde ‘dat de volksstemming in Armenië door de Engelschen tegen de Turken opgestookt was.’¹⁵⁰ De Duitse ontkenning werd door *Het Centrum* minder geloofwaardig geacht dan de Britse beschuldigingen. Soortgelijke oordelen waren uitermate schaars in het Nederlandse perslandschap, waar zelfcensuur ter behoud van de neutraliteit de boventoon voerde. Doorgaans beperkte men zich tot het direct overnemen van verklaringen of berichtgeving.

Ooggetuigen waren in de kranten weinig voorkomende maar onweerlegbare bron. De meeste terplekke aanwezige buitenstaanders waren ofwel neutrale Amerikanen en Zwitsers, ofwel Duitse missionarissen die brieven over hun ervaringen stuurden aan geïnteresseerden in Europa en de Verenigde Staten. In de eerste fase van de oorlog stonden neutralen nog internationaal bekend als onafhankelijke scheidsrechters, en aangezien Duitsland een

¹⁴⁶ ‘Van Engelsche zijde’ *NRC* 7 oktober 1915 avondblad C, 2

¹⁴⁷ ‘De Armeniërs’ *NRC* 9 oktober 1915 avondblad C, 2

¹⁴⁸ ‘De *Daily News* wijdt een hoofdartikel aan het jongste ontzettende verlag van Lord Bryce...’ *Het Centrum* 7 december 1915, 1; ‘Van Engelsche zijde’ *NRC* 20 februari 1917 avondblad B, 2

¹⁴⁹ W. Gust, *Der Völkermord an den Armeniern, Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt*, (München 1993) 262-263

¹⁵⁰ ‘Uit Keulen wordt aan de *Tijd* gemeld...’, *Het Centrum* 17 april 1916, 1

bondgenoot van Turkije was werd aangenomen dat Duitse onderdanen niet om propagandaredenen valse beschuldigingen zouden uitten.¹⁵¹ Het vroegst gevonden ooggetuigenverslag werd op 13 oktober 1915 door de *NRC* overgenomen uit de *Neue Zürcher Zeitung*, die een brief van een naar familie zoekende Armeniër citeerde. Hierin werd gewag gemaakt van een volledig uitgemoord en vernield dorp, waar de bevolking nog slechts bestond uit lijken.¹⁵² Vijf dagen later vervolgde de *NRC* met een veel langer bericht, gebaseerd op brieven van Duitse zendelingen die van dezelfde soort praktijken spraken. Hierin werd gesproken van vernielde dorpen, moorden, verkrachtingen, dwang tot slopende voettochten en pogingen tot de bekering van Christelijke vrouwen en meisjes, met details die de volgende dag reeds door *Het Centrum*, en later door andere publicisten herhaald zouden worden.¹⁵³ Ook de *Tilburgsche Courant* nam het artikel over. Deze krant voegde echter een betrokken voor- en nawoord toe. De redacteur was inmiddels gewend aan de gruwelijkheden die de oorlog met zich meebracht, maar wat in Armenië gebeurde ‘grens[de] aan het duivelachtige en [stak] in wreedheid uit boven al het andere.’ Hij had verwacht dat dit soort berichten tot internationale protesten zouden leiden, maar vooralsnog hadden alleen president Wilson en de Paus de Turken verzocht het moorden te staken. Volgens de redacteur zouden alle regeringen zo moeten handelen, inclusief de Nederlandse.¹⁵⁴ Uit dit artikel valt af te leiden dat men in Tilburg de gebeurtenissen in Turkije sterk afkeurde, en vond dat er op zijn minst protest moest worden aangetekend. De lokale *Tilburgsche Courant* bood een platform om een dergelijke opinie te ventileren. De landelijke dagbladen hadden echter een grotere verantwoordelijkheid in de verdediging van de vaderlandse neutraliteit. Doordat zij de taak op zich hadden genomen de natie zo neutraal mogelijk te doen voorkomen was zo’n schrijven in een nationale krant ondenkbaar.

In augustus 1916 publiceerden *Het Centrum* en *De Tribune* een brief van de Zwitserse oud-onderwijzer dr. Eduard Graeter en de Duitse dr. Niepage. Dit schrijven had de Duitse kranten bereikt via dr. Forel, een Zwitserse oud-hoogleraar. Ook dr. Forel benadrukte nog eens dat het om een zeer betrouwbare bron ging, wat van groot belang was om geloofwaardig geacht te worden in een tijd van voortdurende propagandastrijd. Graeter en Niepage hadden beiden lesgegeven aan Turks-Armeense kinderen, en beschreven in de brief hoe deze kinderen en hun families waren afgevoerd en vermoord. *De Tribune* liet dr. Forel hier aan toevoegen

¹⁵¹ ‘De vernietiging van een volk’, *NRC* 26 mei 1917 avondblad C, 1 en 2

¹⁵² ‘De Neue Zürcher Zeitung ontleent aan den brief van een ooggetuige...’, *NRC* 13 oktober 1915 avondblad B, 1

¹⁵³ ‘De Armeense gruwelen.’, *NRC* 18 oktober 1915 avondblad B, 1; ‘Voor de Armeniërs’, *Het Centrum* 19 oktober 1915

¹⁵⁴ ‘In naam der menselijkheid houdt op!’, *De Tilburgsche Courant* 14 oktober 1915, 1

dat neutrale landen de plichten hadden luid te protesteren tegen dit soort gruwelijkheden. Daarnaast riep *De Tribune* de grotere nationale bladen op het artikel over te nemen. *Het Centrum* was de enige krant die hier aan gehoor gaf.¹⁵⁵ In de weglating van de oproep aan neutrale landen om protest aan te tekenen zien we wederom dat er in de toonaangevende bladen qua politiek getinte aansporingen minder mogelijk was dan in minder invloedrijke publicaties.

Hiermee waren de eerste onafhankelijke berichten stukje bij beetje Nederland binnen gekomen, waarin een beeld werd gegeven van de verschrikkingen die op lokale schaal plaats vonden. Een overzicht over de gehele geschiedenis was echter nog verre van duidelijk. In december 1915 werd al wel vanuit Engeland melding gemaakt van de uitgave van een Amerikaans Blauwboek waarin alle ooggetuigenverslagen verzameld waren.¹⁵⁶

3.2 Britse propaganda in boekvorm

Dit Blauwboek dat eerder in 1915 in de Verenigde Staten was uitgegeven bood het Britse propagandabureau een mooie kans om hun tactiek van onafhankelijke berichtgeving aangevuld met ‘atrocities stories’ uit te werken. Lord Bryce rekruteerde de jonge historicus Arnold Toynbee om het boek vol getuigenverslagen te herschrijven, andere getuigenissen toe te voegen. Eerder had Toynbee al samenvattingen van de oorlogsgebeurtenissen gemaakt voor het kabinet. Ook had hij een aantal artikelen op zijn naam staan die in voornamelijk Amerikaanse bladen antwoord moesten geven op vragen van burgers over het Britse beleid.¹⁵⁷ Een dergelijke indiensttreding bij het propagandabureau was in deze tijd zeer gebruikelijk, aangezien vele schrijvers er net als Toynbee weinig voor voelden het leger in te gaan en op deze wijze toch een bijdrage wilden leveren aan de strijd.¹⁵⁸ Hier moeten we wel bij aantekenen dat het hier om niet zomaar een schrijver ging, maar om een historicus met wetenschappelijke verantwoordelijkheden.

Toynbee werd ingezet om in dienst van Lord Bryce een rapport op te stellen van alle informatie die deze uit verschillende bronnen binnen had gekregen. Het primaire propagandadoel van deze onderneming was te bewijzen dat de Duitsers en Turken ernstige overtredingen begingen. Hierbij moest duidelijk worden dat deze veel ernstiger waren dan de

¹⁵⁵ ‘De uitmoording der Armeniërs’, *De Tribune* 22 augustus 1916, 2; ‘De *Tribune* bevat’, *Het Centrum* 23 augustus 1916, 1

¹⁵⁶ ‘Blauwboek over Armenië.’, *NRC* 15 december 1916 ochtendblad B, 2; ‘Gruwelen in Armenië’, *Het Centrum* 15 december 1916, 1

¹⁵⁷ W.H. McNeill, *Arnold J. Toynbee: a life* (New York 1989) 69-73

¹⁵⁸ Jackall, *Propaganda*, 108

wreedheden die door Russen werden begaan tegen Poolse Joden, waarover de Duitse pers richting Amerika berichtte.¹⁵⁹ Bryce en Toynbee hechtten beiden zeer sterk aan de waarheid, waardoor hun werk een opvallende mengeling van wetenschappelijkheid en propaganda vormde. Het nog voor het einde van 1915 uitgegeven *Armenian atrocities: the murder of a nation*. werd onmiddellijk vertaald in het Deens, Frans, Duits, Portugees, Zweeds en Nederlands.¹⁶⁰ Hoewel de andere vertalingen in 1916 en 1917 gepubliceerd werden wordt de Nederlandse vertaling, waar geen jaartal in aangegeven staat, nog in 1915 geplaatst. Dit zou betekenen dat het propagandabureau haast had met het uitbrengen van *Armenische gruwelen, het vermoorden van een volk*.¹⁶¹

Wanneer we de bibliografie van Toynbee bekijken valt een aantal bijzonderheden op. Ten eerste zijn alle vertalingen van zijn werk naar het Nederlands tijdens zijn aanstelling aan het propagandabureau geschreven. Na afloop van de oorlog zou het nog tot 1946 duren tot er weer werk van Toynbee vertaald werd, terwijl hij direct na de oorlog wel een aantal artikelen over Turkije en de Armeense kwestie publiceerde.¹⁶² Hieruit kunnen we afleiden dat de vertalingen van zijn werk waarschijnlijk zijn gepubliceerd in opdracht van het propagandabureau om het neutrale Nederland te beïnvloeden. Wanneer we naar de titels van zijn oorlogswerk kijken valt op dat van de vier titels over Armenië drie titels in het Nederlands zijn vertaald en uitgegeven door de Londense uitgeverij Hodder and Stoughton. Het enige niet vertaalde werk over de Armeense genocide betrof een 684 pagina's tellende verzameling van bewijzen getiteld *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*.¹⁶³ Dit lijvige werk was gebaseerd op een voor propaganda buitengewoon wetenschappelijke aanpak,¹⁶⁴ waarvan het waarschijnlijk is dat deze te uitgebreid en te academisch werd geacht om de neutrale toeschouwer te overtuigen. Hiernaast werd één werk over de verwoesting van Polen vertaald, maar aangezien dit in opdracht van de Amsterdamse Vennootschap 'Letteren en kunst' gebeurde is het aannemelijk dat het hier een privé initiatief betrof. De pamfletten met de titels *The Belgian deportations* en *The German terror in Belgium*, die wel in de talen van andere bondgenoten en neutralen beschikbaar werden gesteld, kwamen echter niet in het Nederlands uit.¹⁶⁵ Hieruit mogen we concluderen dat het Britse propagandabureau buitengewone interesse toonde in het uitgeven van Toynbees werk

¹⁵⁹ McNeill, *Arnold J. Toynbee*, 69-73

¹⁶⁰ S.F. Morton, *A bibliography of Arnold J. Toynbee* (Oxford 1980) 53-54

¹⁶¹ Morton, *A bibliography of Arnold J. Toynbee*, 53-54

¹⁶² *Ibidem*, 53-65 en 314-316

¹⁶³ A. Toynbee, *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Londen 1916)

¹⁶⁴ McNeill, *Arnold J. Toynbee*, 69-73

¹⁶⁵ Morton, *A bibliography of Arnold J. Toynbee*, 53-59 en 314-316

over de Armeense genocide in Nederland. Waar de eerste aanklacht nog in vijf talen buiten het Engels uitkwam, kwam de qua onderwerp iets breder georiënteerde brochure *Het bloedig juk van den Turk* slechts in het Nederlands en Duits uit, terwijl *Turkije, verleden en toekomst* na publicatie in 1917 alleen nog maar in het Nederlands werd vertaald.¹⁶⁶ Hoewel het propagandabureau zich voornamelijk op de Verenigde Staten richtte werd Nederland aan de vertalingen te zien als een eveneens belangrijke neutrale factor beschouwd in deze discussie.

In het eerst vertaalde werk, *Armenische gruwelen, het vermoorden van een volk*¹⁶⁷, werd al meteen duidelijk wat de Britse insteek was. Op de kaft stond duidelijk aangegeven dat Toynbee “Fellow” van “Balliol College,” Oxford was, waar de schrijver inderdaad voor zijn aanstelling aan het propagandabureau gewerkt had.¹⁶⁸ Dit gaf het geheel op het eerste gezicht meteen een wetenschappelijke aanblik. Na een inleidende rede die Lord Bryce in het Lagerhuis had gehouden en waar in de *NRC* kort over bericht had¹⁶⁹, ging het boekje op objectieve toon verder. Wanneer dit voor de zenders geen persoonlijk gevaar opleverde werd zoveel mogelijk werd aangegeven wat de bronnen waren, dat deze betrouwbaar waren en het absoluut geen Britse verzinselen betrof. Het feit dat meerdere bronnen elkaar bevestigden werd door Toynbee als bewijs gezien dat de verhalen daadwerkelijk waar waren, waar er in de wetenschap toch altijd rekening mee moet worden gehouden dat verhalen uit de tweede hand gebaseerd kunnen zijn op dezelfde bron, en dus geen extra bevestiging bieden. De voornaamste bron was het blauwboek van het Amerikaanse Comité, dat niet in het Nederlands vertaald was, maar wel in de Nederlandse kranten beschreven was.¹⁷⁰

In sommige stukken werden echter ook verhalen verteld die Lord Bryce persoonlijk toegestuurd gekregen had, en die we letterlijk in het later gepubliceerde werk van de onder censuur gebukt gaande Duitse dominee en historicus Johannes Lepsius terug zullen vinden. Zoals Toynbee in *Armenische gruwelen* zelf aangaf kwamen sommige verhalen van verschillende kanten, vaak uit de tweede hand. Het zou daarom mogelijk zijn dat Bryce de stukken van een andere geïnteresseerde toegestuurd gekregen heeft, maar aangezien hij elders ook spreekt van de door Lepsius opgezette Deutsche Orient Mission is de kans groot dat de lijnen zeer kort zijn geweest. In ieder geval behoorden Amerikaanse missionarissen tot zijn

¹⁶⁶ Ibidem

¹⁶⁷ A.J. Toynbee, *Armenische gruwelen, het vermoorden van een volk* (Londen 1915/1916?)

¹⁶⁸ McNeill, *Arnold J. Toynbee*, 69-73

¹⁶⁹ ‘Van Engelsche zijde.’, *NRC* 7 oktober 1915 avondblad C, 2

¹⁷⁰ ‘Blauwboek over Armenië.’, *NRC* 15 december 1916 ochtendblad B, 2; ‘Gruwelen in Armenië’, *Het Centrum* 15 december 1916, 1

bronnen, die tot de toetreding van de Verenigde Staten tot de oorlog redelijk vrij door Turkije konden bewegen, en hun getuignissen gewillig rondstuurden aan geïnteresseerden.¹⁷¹

Inhoudelijk was had zeker het eerste deel van het stuk een wetenschappelijke opbouw, maar richting het einde beging de auteur een paar uitglijders. De schuld van de genocide werd volledig bij de Turkse regering gelegd.¹⁷² De verantwoordelijkheid werd echter sterk richting de Duitse regering geschoven, die volgens Toynbee onterecht sprak van Armeense opstootjes die onderdrukt waren.¹⁷³ Ook hadden de Duitsers de kans gehad om het moorden te stoppen door hun bondgenoot aan te spreken, wat zij hadden verzuimd.¹⁷⁴ In een later hoofdstuk werd zelfs gesteld dat de Turken contractueel bij Duitsland in de leer waren, waardoor zij hun eigen vrijheid van handelen op hadden gegeven in ruil voor Duitse leiding. Hoewel Toynbee wel zo eerlijk was het onwaarschijnlijk te achten dat Duitsland het initiatief tot de moorden had genomen, had men weldegelijk schuld omdat men niet ingegrepen had bij de afhankelijke bondgenoot.¹⁷⁵ Opvallend hierbij is dat de Duitse ontkenning uitgebreid besproken werd en onterecht werd verklaard, terwijl de Turkse ontkenning nauwelijks aangestipt werd. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de Armeense genocide als propagandapunt voornamelijk gebruikt werd om Duitsland te kwetsen, terwijl de Turken slechts als bondgenoot, en niet als sterke tegenstander gezien werden.

Andere naties gingen echter niet geheel vrijuit. Aan Groot-Brittannië was de taak het nieuws te verspreiden, om zo de publieke opinie over de gehele wereld te beïnvloeden. De neutrale naties waren volgens Toynbee vervolgens verantwoordelijk voor het aanspreken van Duitsland om de Turken te overtuigen het moorden te stoppen.¹⁷⁶ Ook hier werd de bal dus weer via Duitsland gespeeld, wat nogmaals benadrukt dat men niet alleen de genocide wilde stoppen, maar deze ook wilde gebruiken als propagandamiddel tegen de voornaamste tegenstander. Hiermee sloot dit werk aan bij de algemene Britse tactiek om zo objectief mogelijk over te komen, en binnen deze sfeer van objectiviteit met subtiële wendingen Duitsland zwart te maken. Hoewel het werk duidelijk gekleurd was gaf het wel een vrij compleet beeld van de tot dan toe uit Turkije gekomen ooggetuigenverslagen.

In Nederland leek dit stuk niet echt aan te slaan. In de grootste landelijke kranten werd dit boekje niet genoemd, terwijl naar het Blauwboek waar het grotendeels op gebaseerd was

¹⁷¹ McNeill, *Arnold J. Toynbee*, 69-73

¹⁷² Toynbee, *Armenische gruwelen*, 11

¹⁷³ *Ibidem*, 18

¹⁷⁴ *Ibidem*, 18-19

¹⁷⁵ *Ibidem*, 151-154

¹⁷⁶ *Ibidem*, 19-21

wel meerdere keren was verwezen.¹⁷⁷ De toon was echter gezet, en Toynbee en Bryce zouden in 1917 terug komen met een nieuw offensief. In Nederland bleef het ondertussen stil.

3.3 Een polemiek in de Indische pers

In tegenstelling tot de situatie in Nederland werd er in Nederlands-Indië in de kranten fel over de oorlog gediscussieerd, waarbij de Armeense genocide een bijzondere bijrol speelde. In Indië woonden al sinds lange tijd Armeense immigranten die zich permanent hadden gevestigd. Er bestonden een sterke kerkgemeenschap en een bloeiend Armeens verenigingsleven, die beiden pas zouden verdwijnen toen de Japanners de Armeniërs tijdens de Tweede Wereldoorlog als westerlingen behandelden en in concentratiekampen opsloten. Na de oorlog zouden velen naar Nederland uitwijken en een deel van de basis leggen voor de huidige Armeense gemeenschap.¹⁷⁸

De aanwezigheid van Armeniërs zien we terug in een stevige discussie in de Indische kranten. De normale berichtgeving over de Armeense genocide in Indië was vergelijkbaar met die in Nederland. Er werden voornamelijk berichten over genomen die via de telegraaf door persbureaus doorgegeven werden en zonder verder oordeel gepubliceerd werden. Bijzonder was wel de publicatie van een foto in *Het Nieuws van den Dag*, waarop Armeense vluchtelingen stonden afgebeeld die door de Franse kruiser Foudre naar Alexandrië werden gebracht.¹⁷⁹ Van dezelfde reddingsactie werd in het Nederlandse *Het Centrum* in tekst een iets vollediger, maar minder aansprekend beeld gegeven.¹⁸⁰ Over het algemeen kreeg de Armeense genocide net als in Nederland een beperkte plek tussen het andere oorlogsgeweld.

Waar men zich in Nederland zorgen maakte over een mogelijke inval, de gruwelijkheden die zich in buurland België afspeelden, economische gevolgen van de oorlog en later voedseltekorten, had Indië andere zaken waar lezers zich dagelijks druk om maakten. In de tien jaar voor de Eerste Wereldoorlog was er veel veranderd. Doordat het Indië economisch voor de wind ging kwamen er steeds meer mensen uit Nederland die tijdelijk in de koloniën hun heil zochten. Hierdoor trad een sterke Europeanisering in de leefgewoonten van de bovenklasse op, en omdat veel van deze Nederlanders van plan waren na het behalen van financieel voordeel weer terug huiswaarts te keren richtte ook de pers zich sterker dan

¹⁷⁷ 'Blauwboek over Armenië.', *NRC* 15 december 1916 ochtendblad B, 2; 'Gruwelen in Armenië', *Het Centrum* 15 december 1916, 1

¹⁷⁸ Veerman, *Armeniërs in Nederland*, 31

¹⁷⁹ 'In veiligheid.' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlands Indië* 27 december 1915, 5

¹⁸⁰ 'Algemeen overzicht, De oorlog.' *Het Centrum* 21 december 1915, 1

voorheen op Europa en het moederland.¹⁸¹ In Indië zelf was een emancipatie van de Indonesiër aan de gang, die in 1912 had geleid tot de oprichting van de Indische Partij, een toenemende invloed van de Islam en een groeiende afkeer van Europa onder de autochtone bevolking. Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog hield de pers zich veelvuldig bezig met de vraag of men wel of niet een ethische politiek moest voeren, waarbij de angst dat de Japanners het nationalisme onder de Indonesiërs aan zou aanwakkeren een rol speelde.¹⁸² Ondanks al dit andere nieuws dat directer invloed had op de leefwereld van de lezers wist de Armeense genocide het op een gegeven moment tot de voorpagina's van bepaalde kranten te schoppen.

Zij kwam op in de discussie tussen Theodoor Thomas, hoofdredacteur van het *Bataviaasch Handelsblad*, en Karel en Gerrit Wybrands van het *Nieuws van den Dag*.¹⁸³ *Het Nieuws* was het grootste Indische nieuwsblad dat ooit bestaan had. Het had een zeer conservatieve inslag, verdedigde de belangen van het kapitaal en nam daarom stelling tegen de ethische politiek. De hoofdredacteur, Karel Wybrands, was befaamd om zijn polemieken waarin hij zich zelden bediende van steekhoudende argumenten. Om zijn tegenstanders te bestrijden gaf hij vaak hun mening doelbewust verkeerd weer door zich bijvoorbeeld te concentreren op bijzaken, of insinuerende commentaren te leveren.¹⁸⁴ Zijn opponent Theodoor Thomas was hoofdredacteur van het veel kleinere *Bataviaasch Handelsblad*, dat voorheen een concurrent van *het Nieuws* was geweest doordat het op veel punten de conservatieve standpunten deelde. Deze nieuwe hoofdredacteur was echter vóór de emancipatiebeweging, en in tegenstelling tot zijn opponent pro-Duits in het debat over de Eerste Wereldoorlog.¹⁸⁵ Thomas viel Wybrands daarop regelmatig aan in de hoofdcommentaren, die een veel grotere opiniërende en identificerende rol speelden in de krant dan in het moederland de gewoonte was.¹⁸⁶ Wanneer Wybrands de behoefte voelde reageerde hij op deze aanvallen, waarin hij zich, net als zijn tegenspeler, bediende van de befaamde on-Nederlandse 'tropenstijl': men had de gewoonte veel vinniger, scherper en pikanter te schrijven en discussies op de man te spelen, waarmee men de Indische lezer amuseerde.¹⁸⁷ Dat er direct op de man gespeeld werd bleek toen in de discussie over de oorlog en de ethische politiek plots de Armeense afkomst van de Indo-Europese Thomas naar voren werd gebracht, die volgens *Het Nieuws van den Dag* botste met zijn pro-Duitse houding.

¹⁸¹ G. Termorshuizen, *Realisten en reactionairen: een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942* (Leiden 2011) 6, 22-23, 60

¹⁸² *Ibidem*, 8, 137-142

¹⁸³ *Ibidem*, 752-753

¹⁸⁴ *Ibidem*, 522-533

¹⁸⁵ *Ibidem*, 549-556

¹⁸⁶ *Ibidem*, 87

¹⁸⁷ Termorshuizen, *Realisten en reactionairen*, 106

In *Het Nieuws van den Dag* van 17 juni 1916 schreef Diederik Baltzerdt, een pseudoniem dat Wybrands gebruikte als hij in Europa verkeerde, een reactie op een verwijt van Thomas dat hij in Nice ver van het front zat te niksen. Baltzerdt stelde dat hij toch nog altijd 30.000 kilometer dichterbij zat dan Thomas, en bekritiseerde hem omdat hij de kant van de Duitsers had gekozen en hiervoor, naar inmiddels bekend was, betaald was. Vervolgens sprak hij de Armeniërs in Batavia aan door te stellen dat men maar trots moest zijn op zo'n pro-Duitse volksgenoot, die de moordenaren van zijn volk steunde.¹⁸⁸ Op 1 juli 1916 werd in *Het Nieuws* een kort interview met een Armeense dichter gepubliceerd. De krant besloot dit bericht met de opmerking dat alleen de Armeniër Mr. Thomas zich aan de kant van de vijanden van zijn land-, volks- en geloofsgenoten schaarde, en voegde schertsend toe dat hij dit uit pure overtuiging deed.¹⁸⁹ Thomas reageerde hierop met een tweeënhalve kolom lang voorpagina-artikel, waarin hij uiteenzette in hoeverre hij Armeniër of Nederlander was.¹⁹⁰ Allereerst stelde hij dat zijn vader, die als Armeniër naar Indië gekomen was, uit eigen beweging tot Nederlander genaturaliseerd was, waaruit hij concludeerde dat ook hij uit eigen beweging het Nederlanderschap verkregen had. Deze stelling werd door *Het Nieuws van den Dag* later kritisch bekeken, aangezien Thomas het Nederlanderschap van zijn vader geërfd had, en er van zelf kiezen dus geen sprake was geweest.¹⁹¹ Over de Armeense genocide zelf stelde Thomas in zijn stuk 'Nederlander of Armeniër' dat hij nog altijd trots was op zijn Armeense afkomst en de door Reuters gemelde gebeurtenissen verafschuwde, maar dat het 'klinklare onzin' was dat de Turken alleen moordden omdat het Christenen betrof. Volgens Thomas moesten de Armeniërs terplekke aanleiding hebben gegeven voor de tegen hen gerichte agressie, en hij richtte in navolging van zijn vader zijn pijlen op het priesterheerschappij van de Armeense Kerk. Dat Thomas een niet al te beste band had met de Kerk bleek enkele dagen later. De Armeense gemeente in Batavia voelde zich blijkbaar aangesproken door de hele discussie, en in een scherp geschreven ingezonden stuk verklaarde men hem al voor de oorlog uitgesloten te hebben, en hem niet meer als Armeniër te zien. Naar mening van de gemeente kon 'Herr Thomas' zich binnenkort wellicht tot Turk laten nationaliseren, omdat dit beter in zijn straatje zou passen.¹⁹²

Hoewel de discussie hiermee ten einde leek, herleefde deze in november 1916 toen Thomas bij een hoofdartikel over mogelijke Britse hulp voor Polen een noot voegde waarin hij zich afvroeg wanneer Armenië zou inzien dat Engeland haar, ondanks beloften in het

¹⁸⁸ 'Diederik den Baltzerdt in den Vreemde' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 17 juni 1916, 1

¹⁸⁹ 'De Toekomst van Armenië' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 1 juli 1916, 2

¹⁹⁰ 'Nederlander of Armeniër' *Bataviaasch Handelsblad* 4 juli 1916 avondblad, 1

¹⁹¹ 'Naar Duitsch model!' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 5 juli 1916, 2

¹⁹² 'Ingezonden stukken' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 7 juli 1916, 2

verleden, niet zou helpen.¹⁹³ Het *Nieuws van den Dag* vond dit ‘schaamteloos brutaal’, een brutaliteit die hij volgens de krant ongetwijfeld had afgekeken van de Duitse vijanden van zijn eigen volk die hij poogde te verdedigen.¹⁹⁴ Thomas reageerde gestoken door direct de volgende dag een reactie aan te kondigen¹⁹⁵, die hij enkele dagen later in twee lange hoofdartikelen bood.¹⁹⁶ Hierin stelde hij onder andere dat men Armeniërs vond in alle gelederen van de maatschappij, en dat er vele kwaadwillenden waren die na Russische betaling Turkse vrouwen en kinderen uitmoordden. Hiermee hadden deze slechte elementen de wraak van de Turken op het hele volk gehaald. Door het blind vertrouwen in Engeland dat veel andere Armeniërs hadden werd het volk volgens Thomas speelbal van de internationale politiek, terwijl Engeland weigerde Rusland aan te spreken omdat dit haar bondgenoot was. De Russen zouden namelijk van plan zijn geweest het Armeense gebied niet ter onafhankelijkheid aan te bieden, maar te koloniseren. Het medelijden dat de Engelse pers met de Armeniërs leek te hebben beschreef Thomas daarom als ‘huichelarij’, zeker aangezien de Engelsen voorheen hadden beloofd nieuwe moorden te voorkomen. Thomas vond daarom dat de oprechte Armeniër de Engelsen moest veroordelen.

In deze artikelen zien we dat de Armeense genocide besproken werd op een manier die in de Nederlandse kranten niet te zien is. Zij kwam op als deelonderwerp in de discussie over de vraag of men pro- of anti-Duits moest zijn, die ook in Nederland uitgebreid gevoerd werd. De manier waarop Thomas in zijn artikel over Nederland sprak laat zien dat hij zich naar zijn gevoel, net als de meeste Indische journalisten, in het Nederlands communicatiedomein bevond.¹⁹⁷ Hoewel men in Nederland vooral sprak over het pro- of anti-Duits zijn, en *Het Nieuws van den Dag* een duidelijk anti-Duits vocabulaire gebruikte, nam Thomas een stevig anti-Engels standpunt in, waarbij hij een uitgesproken mening gaf voor de mogelijke rol die de Armeniërs zelf hadden gespeeld in de aanloop naar de genocide. Het belang van deze in Indië gevoerde discussie ligt echter niet alleen in de exacte inhoud, maar ook in het feit dat de aanwezigheid van een grote groep geïntegreerde Armeniërs de mogelijkheid bood dat een man met Armeense afkomst hoofdredacteur van een krant kon zijn. Zo was hij in een positie gekomen waarin hij mee kon doen aan de discussie, wat er toe leidde dat zijn afkomst hierin betrokken werd. Nu zal de stap om iemands afkomst bij de discussie te betrekken in de ‘tropenstijl’ iets kleiner geweest zijn dan in Nederland, aangezien men in het moederland

¹⁹³ *Bataviaasch Handelsblad* 8 november 1916, 1

¹⁹⁴ ‘Schaamteloos brutaal’ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 9 november 1916, 2

¹⁹⁵ ‘Schaamteloos brutaal’ *Bataviaasch Handelsblad* 10 november 1916, 2

¹⁹⁶ ‘Arm Armenië!’ *Bataviaasch Handelsblad* 13 november 1916, 1, ‘Arm Armenië (Slot)’ *Bataviaasch Handelsblad* 14 november 1916, 1

¹⁹⁷ ‘Arm Armenië (Slot)’ *Bataviaasch Handelsblad* 14 november 1916, 1

minder direct op de man speelde. Maar ook daar kon men op afkomst beoordeeld worden, zij het op wat gematigder toon..

Ook zien we in de artikelen dat zowel het *Nieuws van den Dag* als het *Bataviaasch Handelsblad* het publiek van Armeense afkomst probeerde aan te spreken. Thomas probeerde de gemeenschap zo ver te krijgen dat zij zijn standpunt over de priesterlijke elite zou gaan delen, en daarmee in zou zien dat de genocide uitgelokt was onder Engelse en Russische verantwoordelijkheid. *Het Nieuws van den Dag* probeerde de Armeniërs juist aan te moedigen Thomas te veroordelen, om hiermee een extra bewijs van zijn ongelijk te verwerven. Het gevolg hiervan was dat in een persklimaat dat tot op zekere hoogte vergelijkbaar was met het Nederlandse de afkomst van de heer Thomas en de aanwezigheid van een betrokken bevolkingsgroep als mogelijk lezerspubliek een reactie ontlokte, waardoor in het publieke debat een plaats ontstond voor het bespreken van de Armeense genocide. Deze kwam hierdoor op uitgesproken kritische toon in kolommenlange artikelen aan bod op de voorpagina van het *Nieuws van den Dag*, de grootste krant van Indië. Deze plek heeft de Armeense genocide in Nederland, waar een Armeense gemeenschap ontbrak, bij lange na niet kunnen bereiken.

3.4 Klein maar fel tegengeluid

Hoewel in Nederland in de toonaangevende bladen weinig geprotesteerd werd gebeurde dit in kleinere bladen af en toe wel. In juli 1917, een jaar na de Indische polemiek, durfde *De Tribune* als eerste een duidelijke mening te laten horen. Zoals reeds vastgesteld was het voor de landelijke dagbladen erg belangrijk een neutrale positie te behouden. De sociaaldemocratische *Tribune* had een iets andere positie, doordat het niet echt bij de gevestigde pers hoorde. De linkse beweging had zich in de zoektocht naar oplossingen voor de internationale problemen op de internationale samenwerking tussen socialisten gericht. Deze weg bleek dood te lopen met de uitbraak van de cultuuroorlog die aan de Eerste Wereldoorlog ten grondslag lag. Het nationalisme had gewonnen van de Internationale.¹⁹⁸ Zelf was men nog niet tot deze conclusie gekomen. Ook de roep om politiek of militair ingrijpen in de Armeense genocide speelden zowel socialisten als communisten via de Internationale.¹⁹⁹ In de publieke discussie over de rol van Nederland in de oorlog speelde uiterst links geen factor van belang.²⁰⁰

¹⁹⁸ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 53

¹⁹⁹ 'De Armeniërs', *NRC* 10 november 1917 avondblad C, 3; 'De Armeniërs', *NRC* 2 juni 1918 ochtendblad B

²⁰⁰ Moeyes, *Buiten schot*, 325-245

Over de Armeense genocide plaatste *De Tribune* een lang commentaar van politicus en redacteur W. van Ravesteijn, die een uitgesproken mening had die sterk in verband stond met het gedrag van de *NRC*. In een stijl die wat weg had van de Indische tropenstijl verkondigde van Ravesteijn dat hij de houding van de Nederlandse journalistiek onaanvaardbaar vond. De *NRC* speelde een bijzondere rol, aangezien het ‘als grootste en in binnen- en buitenland meest invloedrijke en meest gelezen orgaan’ de Nederlandse publieke opinie vertegenwoordigde.

De *NRC* had op 26 mei 1917 bericht over ‘De vernietiging van een volk’ in een voor deze periode uitzonderlijk lang artikel over de Armeense genocide. Een Zwitsers comité voor Armenië had verschillende geschriften uitgegeven in de hoop dat dit hulp gelden op zou leveren. In deze geschriften stonden ook ooggetuigenverslagen van Duitsers. Aangezien een dergelijke bron er niet van kon worden verdacht een vooringenomenheid tegen de Turken te hebben vond de krant dat er redelijk bewijs was geleverd dat de verhalen waar waren. Het stuk werd besloten met de conclusie dat de wereld zich na de oorlog niet in de luren zou laten leggen door de Turkse lezing van de gebeurtenissen. De moord op en gedwongen bekering van een half miljoen vrouwen en kinderen was alleen toe te schrijven aan het Pan-Islamitische nationalisme van de Turkse regering. Deze slotwoorden werden nadrukkelijk op de Duitse bron afgeschreven.²⁰¹

Volgens van Ravesteijn moest de *NRC* nu niet plots doen alsof zij altijd al begaan was geweest met het lot van de Armeniërs. *De Tribune* had de betreffende getuigenissen al in augustus 1916 afgedrukt. Hoewel de *NRC* geen bronvermelding gaf ging het overduidelijk om citaten uit het werk van de eerder genoemde Niepage en Graeter. Aangezien *De Tribune* deze stukken uit een Duitse krant had gehaald had de *NRC* dit ook kunnen doen. De redactie was toentertijd zelfs zo vriendelijk geweest de hoofdredacteur van de *NRC* een kopie van het Duitse artikel toe te sturen. In januari 1917 had *De Telegraaf* de getuigenissen nog eens afgedrukt, en *De Tribune* was hierin gevolgd.²⁰²

Van Ravesteijn vond dat het in 1916 al geen pas meer had gegeven de berichten uit Turkije niet te geloven. Hij had het dikke wetenschappelijke *Armenian atrocities* van Toynbee en Bryce wel gelezen. Dit lijvige werk, dat aan beide huizen van het Britse parlement was aangeboden, vond hij terecht beroemd en betrouwenswaardig. Aan hoofdredacteur v.d. Hoeven van de *NRC* zei van Ravesteijn: ‘Uw ijverige correspondent in Londen, Dr. Geyl, heeft u, daaraan twijfel ik niet, een exemplaar van dit 658 pagina’s tellende

²⁰¹ ‘De vernietiging van een volk’, *NRC* 26 mei 1917 avondblad C, 1-2

²⁰² ‘De vervolging der Armeniërs, Duitschers over het Turksche schrikbewind in Armenië’, *De Tribune* 30 januari 1917, 1

requisitioir doen toekomen.’²⁰³ Het hierin getoonde materiaal was zo verpletterend en overtuigend dat de hoofdredacteur wel door de oorlogsomstandigheden misleid moet zijn geweest om dit niet te geloven. Wat de *NRC* en de rest van de grote bladen deden was het ‘doodzwijgen’ onder de vlag van de neutraliteit. Door dit doodzwijgen was de *NRC*, en dan voornamelijk de hoofdredacteur, medeverantwoordelijk en medeschuldig geworden voor het voortduren van de moorden. De conclusie van van Ravesteijn was dat het zwijgen van de kranten in een neutrale natie het rookgordijn waarachter de Armeense genocide plaats had kunnen vinden dichter had gemaakt. Hiermee was de *NRC* mede schuldig aan de stelselmatige misleiding van ‘die toch al zoo lauwe en laffe, tot compromissen met alles behalve met de winzucht geneigde publieke opinie’ in Nederland.²⁰⁴ De zelfcensuur had er voor gezorgd dat de neutraliteit behouden bleef, maar de publieke opinie raakte hierdoor in Nederland gecorrumpeerd. De woorden die van Ravesteijn in het vervolg gebruikte zijn verre van correct te noemen. In het slot van zijn betoog greep hij de houding van de *NRC* tegenover de Armeense genocide aan om het kapitalisme en zijn Rotterdamse vertegenwoordiger er eens flink van langs te geven.²⁰⁵

Deze aanval van van Ravesteijn stond niet op zich. Ook over de Rotterdamse behandeling van andere onderwerpen wond hij zich op.²⁰⁶ Zijn teksten mogen qua stijl dan veel weg hebben gehad van de polemieken die in de Indische kranten gevoerd werd, maar tot hetzelfde resultaat kwam het niet. In de *NRC* is, geheel in stijl met de voorgaande berichtgeving over de Armeense genocide, geen antwoord gevonden. Ook de grotere gematigdere socialistische krant *Het Volk* vond het belang dat van Ravesteijn in *De Tribune* aan de Armeense genocide hechtte te ver gaan. *Het Volk* had zich al eerder afgevraagd of de heren van de Sociaal Democratische Partij wel inzagen dat ‘in ons werelddeeltje ook nog wel eenige problemen zijn, die niet met algemene frases kunnen worden opgelost?’.²⁰⁷ Het feit dat de *NRC* het originele artikel nu wel had durven uitgeven toont wel aan dat tegen 1917 zoveel overtuigende getuigenissen op de Nederlandse redacties waren angekommen dat men het inmiddels in de grotere bladen gepast vond wat vrijer over de Armeense genocide te berichten, al bleven waardeoordelen uit.

²⁰³ ‘Open brief aan Mr. G.G. v.d. Hoeven, hoofdredacteur van de Nieuwe Rott. Courant.I’, *De Tribune* 1 juni 1917, 1

²⁰⁴ ‘Open brief aan Mr. G.G. v.d. Hoeven, hoofdredacteur van de Nieuwe Rott. Courant.II’, *De Tribune* 2 juni 1917, 1

²⁰⁵ ‘Open brief aan Mr. G.G. v.d. Hoeven, hoofdredacteur van de Nieuwe Rott. Courant.I’, *De Tribune* 1 juni 1917, 1

²⁰⁶ ‘Mr. G.G. van der Hoeven, hoofdredacteur van de N.R.Ct., als aanbrenner en ophitser.’, *De Tribune* 11 juli 1917, 2

²⁰⁷ ‘De “ware” socialisten aan het woord’, *Het Volk* 15 maart 1916, 2

3.5 Een Brits offensief

Om een poging om de Nederlandse publieke opinie verder te beïnvloeden besloot het Britse propagandabureau in 1917 nieuwe werken te publiceren. In voortzetting van het eerder vertaalde *Armenische gruwelen* werden in 1917 nog twee werken van Toynbee vertaald in het Nederlands. De brochure *Het bloedig juk van den Turk* gaf een uitleg bij de oorlogsdoelen die op verzoek aan de Amerikaanse president Wilson waren gedefiniëerd. Eén van de oorlogsdoelen die de nieuwe geallieerde bondgenoot voorgeschoteld kreeg was de bevrijding van de volken die gebukt gingen onder het Turkse juk, en het uitdrijven van de Ottomanen uit Europa. In deze brochure kregen de Turken het zwaar te verduren. Zij waren volgens Toynbee geen natie, maar een roversbende die zich voor westelijke beschaving niet vatbaar had getoond, en daarom uit Europa en westelijk Klein-Azië verdreven moest worden. Ottomanisering was vergelijkbaar met de Europese nationalisering, maar de nieuwe Turkse staat ging veel verder dan haar voorganger. Dit had geleid tot excessen in de vorm van het uitmoorden van bevolkingsgroepen. Hierbij ging het niet alleen om Armeniërs, maar om alle onderworpen bevolkingsgroepen, waaronder de islamitische Arabieren. Het was volgens het pamflet aan de geallieerden om af te rekenen met de Turken, en hen terug te drijven naar de gebieden waar zij thuishoorden. De noodzaak hiertoe volgde uit het oorlogsdoel het recht van alle naties, groot of klein, te verdedigen. Hieronder vielen ook de minderheden binnen het Turkse rijk. Hoewel de onderbouwing van dit oorlogsdoel in het pamflet zich vooral op de barbaarsheid der Turken richtte kwamen ook de Duitsers niet ongeschonden weg. Zijdelings werden zij beschuldigd van medeplichtigheid, en werd gesteld dat Pruisen geen democratie was. De Turken hadden Duitsland gebruikt door bondgenoten te worden om onder de dekmantel van de oorlog de vrije hand te krijgen om het Armeense probleem op te lossen.²⁰⁸

In het boek *Turkije, verleden en toekomst* werd de Turk wederom als barbaars afgeschilderd. Het enige dat deze natie bond was volgens Toynbee bloed en Turks nationalisme. In tegenspraak met het eerdere pamflet stelde hij dat de Islam de drijfveer zou zijn geweest om de deportatie van de Armeniërs uit te voeren.²⁰⁹ Later in hetzelfde boek werd echter gesteld dat Turks nationalisme helemaal niet gekoppeld was aan godsdienst²¹⁰, waaruit valt af te leiden dat Toynbee de Islam eerder inzette als retorisch middel om de Turk als onontwikkeld af te schilderen. De verslagen van de terplekke aanwezige Niepage werden

²⁰⁸ A.J. Toynbee, "*Het bloedig juk van den Turk*" (Londen 1917)

²⁰⁹ A. Toynbee, *Turkije, verleden en toekomst* (Londen 1917) 1-11 en 26

²¹⁰ Ibidem 43

uitgebreid geciteerd. De Duitse docent vormde een perfecte bron die ondanks zijn afkomst de gebeurtenissen zo ernstig vond dat hij het nieuws naar buiten bracht terwijl het zijn eigen volk zou kunnen schaden.²¹¹ De Duitse staat kwam er minder genadig vanaf dan de behulpzame Niepage. Zij zou niet in Turkije aanwezig zijn om economische vooruitgang en vrede te zoeken, maar alleen uit zijn op macht en oorlog.²¹² De toekomst, die in het laatste hoofdstuk aan bod kwam, voorspelde weinig goeds. Aangezien de Turk nutteloos was en juist de ondernemende en productieve bevolkingsgroepen nu uitgemoord werden zouden de deportaties grote nadelige gevolgen voor de Turkse economie hebben. Juist de beter ontwikkelde rassen zouden nodig zijn om Klein Azië tot ontwikkeling te brengen, en zij gooide nu haar eigen ruiten in.²¹³ Ook hier kwam de nieuwe propagandatactiek van Toynbee naar voren, waarin Duitsland niet het primaire doelwit was, maar er zijdelings van langs kreeg in een traktaat dat de minderwaardigheid en barbaarsheid van de Turk beschreef.

Tot noch toe hadden de Nederlandse toonaangevende landelijke bladen zich weinig ontvankelijk getoond voor dergelijke propaganda. Hoewel de toon in de landelijke bladen na verloop van tijd iets minder twijfel vertoonde en men er inmiddels vanuit ging dat de geruchten uit Turkije grotendeels op waarheid berustten, bleven een oordeel of actieve reactie vooralsnog uit. Hierin zou echter snel verandering komen.

²¹¹ Ibidem 49-51

²¹² Toynbee, *Turkije, verleden en toekomst*, 59

²¹³ Ibidem, 98-104

HOOFDSTUK 4

De feiten op tafel

Eerder zagen we dat in de landelijke berichtgeving over de Armeense genocide in de loop van 1917 steeds stelligere taal gebruikt werd. In de algemene discussie over het oorlogsnieuws kreeg men steeds meer oog voor buitenlandse gebeurtenissen. De idealistische retoriek van voorheen was echter volledig verdwenen. Men bediscussieerde de ontwikkelingen in het buitenland vrijwel uitsluitend aan de hand van de effecten die deze op het vaderland zouden kunnen hebben. Vanzelfsprekend speelden gebeurtenissen dichterbij huis hier een grotere rol in dan de Armeense genocide, die geen directe gevolgen had voor en onder de oorlogsomstandigheden lijdende Nederland.

In de loop van 1917 namen de interne problemen sterk toe. De mobilisatie duurde voort, en door de handelsblokkades die Duitsland en Groot-Brittannië opwierpen ontstonden voedseltekorten, die zelfs tot het Aardappeloproer leidden.²¹⁴ Met de toetreding van de Verenigde Staten tot de strijd was de rol van de kleine neutralen als onafhankelijke scheidsrechter vrijwel uitgespeeld. Internationaal werden deze landen steeds meer gezien als profiteurs die weigerden te vechten, en hun voordeel uit de situatie zouden proberen te slaan zodra de oorlog over was.²¹⁵ Verdere onrust diende zich aan toen begin 1917 de Russische Revolutie uitbrak, en de angst ontstond dat deze misschien naar de rest van Europa over kon slaan.²¹⁶ Aan binnenlandse problemen had men dus geen tekort.

Of het nu de opstapelende getuignissen, de tirades van van Ravesteijn of de Britse propaganda zijn geweest is moeilijk te zeggen, maar in de herfst van 1917 ontstond een discussie over een actievere rol voor Nederland. De discussie werd geopend door een dominee uit Muiden.

4.1 De eerste stemverheffing

In het septembernummer van het Christelijke periodiek *Stemmen des Tijds* verscheen in 1917 het vierentwintig pagina's tellende artikel 'Een stem uit Armenië'.²¹⁷ De schrijver, de heer H. Koffijberg, was dominee in Muiden, lid van de Antirevolutionaire Partij, en schroomde niet

²¹⁴ Tames, 'Oorlog voor onze gedachten', 98

²¹⁵ Ibidem, 19

²¹⁶ Moeyes, *Buiten schot*, 325-245

²¹⁷ H. Koffijberg, 'Een stem uit Armenië', in W.J. Aalders e.a., *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en cultuur* 6^e jaargang III (Utrecht 1917)

zich met de houding van zijn partij in de oorlog te bemoeien. Zo was hij in de eerste jaren van de oorlog verwickeld geraakt in een polemiek met Abraham Kuyper over de manier waarop de Calvinist in de oorlog zou moeten staan. Koffijberg had kritiek op het dagblad *De Standaard*, en vooral op hoofdredacteur Kuyper die hij er in een brochure van beschuldigde dat hij de Calvinistische beginselen niet op de juiste wijze volgde. Volgens Koffijberg bood *De Standaard* een pro-Duitse verslaglegging, terwijl Engeland en Frankrijk streng bekritiseerd werden. Juist het Duits-Turkse verbond bood volgens Koffijberg de mogelijkheid dat Duitsland de gehele mohammedaanse wereld zou kunnen mobiliseren, en diende daarom kritisch bekeken te worden. De ware Calvinist moest juist een onafhankelijke positie innemen, en diende hierbij het Recht Gods als enige recht erkennen en boven het vaderland en het nationalisme stellen.²¹⁸ Kuyper ontkende partij gekozen te hebben, en beschuldigde Koffijberg van het breken van de partijdiscipline. Met oordelen moest worden gewacht tot de stofwolken van de oorlog neergedaald waren en meer informatie ter beschikking zou komen.²¹⁹ Hiermee was zijn standpunt niet gewijzigd sinds de conferentie over Armenië die hij in 1899 had voorgezeten.²²⁰

Interessant aan de brochures van dominee Koffijberg is de rol die hij zag voor kleine neutrale landen als Nederland. Hij stelde dat het Calvinisme niet toe liet dat het vaderland of nationalisme tot afgod werden gemaakt en boven Gods woord kwamen te staan. Het was aan de Calvinist dit woord bevorderen binnen de Europese volkenfamilie, waarbinnen volgens Koffijberg de kleineren de fijneren waren. Juist het kleine, naar zijn hoop Calvinistische, Nederland moest op grond van de geloofsbeginselen laten zien hoe het hoorde, en op basis van de Bijbel vrede en recht in Europa bevorderen. Neutraliteit zou volgens Koffijberg dus niet moeten dienen om Nederland te beschermen, maar om het Recht Gods te dienen.²²¹ Hiermee bood hij een religieus gestoeld idealistisch tegengeluid tegen de pragmatische houding die de publieke opinie domineerde.

In zijn artikel 'Een stem uit Armenië'²²² hield Koffijberg zich aan zijn voornemen een standpunt in te nemen wanneer Gods wet geschonden werd. Maandenlang bleef volgens hem de massamoord verborgen voor Christelijk Europa, maar langzamerhand drong het gerucht dan toch door. Onbekend maakt onbemind, en dus vond Koffijberg het in augustus 1917 tijd

²¹⁸ H. Koffijberg, *Gij, Calvinisten...., open brief aan de antirevolutionaire partij over de oorlogs-beschouwing van "de Standaard"* (Amsterdam 1915) 40-44

²¹⁹ H. Koffijberg, "Opruiing"? open brief aan Dr. Al Kuyper, hoofdredacteur van "De Standaard" naar aanleiding van de kritiek op mijn brochure: "Gij, Calvinisten". (Amsterdam 1915)

²²⁰ *Conférence Arménienne à Amsterdam*, 30-32

²²¹ Koffijberg, *Gij, Calvinisten...*, 46-47

²²² Koffijberg, 'Een stem uit Armenië'

om de Nederlandse bevolking beter bekend te maken met zowel het heden als de geschiedenis van de Armeniërs. Het Christelijk geweten moest worden aangesproken om de overblijfselen van dit volk te helpen, met name omdat de Armeniërs, hoewel zij ver weg woonden, een Christelijke, Indo-Germaanse natie waren.²²³

Het resultaat was een artikel dat voor het grootste gedeelte bestaat uit een beschrijving van de kerkelijke en politieke geschiedenis van het Armeense volk, waarin de banden met Christelijk West-Europa sterk benadrukt werden. Koffijberg beschreef uitgebreid de Bijbelse geschiedenis van de Armeniërs, waarin hij in alle eerlijkheid stelde dat de Armeense Kerk in de leer veel dichter bij de Grieks-orthodoxe dan bij de Rooms Katholieke of Protestantse Kerk stond. Hierop volgend benadrukte hij dat er weldegelijk wisselwerking met de Westerse Kerk was geweest, waardoor er in Armenië kleine Rooms Katholieke en Protestantse gemeenschappen aanwezig waren. In de beschrijving van de politieke geschiedenis legde hij sterk de nadruk op de onschuld van de Armeniërs inzake de aanleiding van de genocide, en de banden die het volk sinds lange tijd vooral via handelscontacten had met onder andere West Europa, Amerika en Nederlands-Indië. Hij schilderde het Armeense volk hierbij af als een brug tussen de Oosterse en Westerse volken. Via de vaststelling dat er in de 17^e eeuw Armeniërs in Amsterdam hadden gewoond en zelfs een eigen kerkgebouw hadden gehad probeerde hij een band tussen de Nederlandse lezer en de Armeense slachtoffers verder op te bouwen, waarbij hij de gemeenschappelijke Christelijke geloofsbasis benadrukte en de verschillen in leer verder verzweg.²²⁴

Koffijberg gaf een gedegen inleiding in de herkomst van de Armeense kwestie waarbij hij de schuld volledig in de schoenen van de Westerse mogendheden schoof. Zij zouden de Armeniërs als inzet hebben gebruikt in hun machtspolitiek. Doordat het Westen in het verleden nooit echt had ingegrepen hadden sommige Armeniërs zich gedwongen gevoeld voor zichzelf op te komen, en over te gaan tot revolutionaire handelingen. Deze werden door de Turken als verantwoording gebruikt voor het herhaaldelijk gewelddadig terugslaan. Zo bracht een kleine groep, door Westerse schuld, de hele gemeenschap in gevaar. Met de opkomst van de Jonge Turken ontstond in eerste instantie hoop op samenwerking en godsdienstvrijheid, maar na de Balkanoorlogen bleek al snel dat dit ijdele hoop was geweest. Toen de oorlog in 1914 uitbrak grepen Enver Pascha en Talaat Bey de kans om een verbond met Duitsland te sluiten. Terwijl de Armeense mannen nog getrouw opkwamen voor militaire dienst bereidde Enver Pascha plannen voor om het Armeense volk uit te roeien. Hierbij werd benadrukt dat de

²²³ Koffijberg, 'Een stem uit Armenië', 352-353

²²⁴ Ibidem, 358-361

loyale Armeniërs door het regime met valse beloften om de tuin waren geleid, waarmee de onschuld van de slachtoffers nogmaals werd benadrukt.²²⁵

Hoewel Koffijbergs analyse van de geschiedenis in dit artikel slechts een tiental pagina's bestrijkt is duidelijk dat de houding die hij hierin aannam een vroege vorm was van het soortgelijke oordeel dat historici als V.N. Dadrian later met uitgebreidere onderbouwing zouden vellen.²²⁶ Hiermee vertoonde hij veel meer inzicht in de zaak dan tot dan toe uit de kranten naar voren was gekomen. Koffijberg legde de onschuld en weerloosheid van de slachtoffers er echter wel heel dik op, en zette deze sterker aan dan in een academisch werk mogelijk zou zijn. Om de Nederlandse lezer te overtuigen zette hij vol in op de Christelijke geloofsband.

De precieze reden waarom deze medechristenen juist op dat moment Nederlandse hulp nodig hadden bleef echter onderbelicht. In slechts anderhalve pagina werd een algemene beschrijving van de genocide geboden. Hierin werd verteld over de arrestaties van de Armeense elite in het voorjaar van 1915, die werd verbannen naar Zuid-Anatolië en volgens officieel bericht daar gestorven zou zijn. Over moorden in deze beginperiode berichtte Koffijberg niet, maar wel over verdere verbanningen van grote groepen mensen. Hierbij merkte hij terecht op dat er niet alleen in oorlogsgebieden ontruimd werd, maar ook in streken die ver van de strijd aflagen, waarmee hij leek te willen impliceren dat de oorlog slechts als dekmantel werd gebruikt. Aan de wijze van organisatie van de deportaties, waarbij steeds op lokale schaal de mannen zich moesten melden en de overigen werden opgeroepen zich klaar te maken voor verhuizing naar een ander gebied, zag Koffijberg een oorsprong in de Europese oorlog. Ook daar was deze tactiek van deportatie van gehele stadswijken en dorpen veelvuldig toegepast, maar deze werd nu op Turkse wijze uitgewerkt. Na de aftocht werden eerst de mannen overvallen en vermoord, waarna de van hen gescheiden vrouwen en ouderen al snel ofwel werden verkocht aan harems, of gedurende de reis door honger en uitputting omkwamen.²²⁷ Ook met deze beknopte beschrijving kwam Koffijberg zeer dicht bij de conclusies van latere historici.

In een dramatisch slotpleidooi benadrukte hij het martelaarschap van het Armeense volk, dat als 'broedernatie... eeuwenlang als op een geïsoleerd christeneiland, te midden van een Oceaan van Islamisme, de banier van het Christendom hoog hield'.²²⁸ Hiernaast wees hij nogmaals op de schuld van de Europese mogendheden, die niet in hadden gegrepen toen het

²²⁵ Koffijberg, 'Een stem uit Armenië', 361-369

²²⁶ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 61-110

²²⁷ Koffijberg, 'Een stem uit Armenië', 370-371

²²⁸ Koffijberg, 'Een stem uit Armenië', 375

nodig was, en dit nu slechts nog goed konden maken door de overblijfselen van dit volk te redden van de ondergang.

Met preciezere details was Koffijberg niet erg scheutig. De gebeurtenissen waren zo gruwelijk dat hij individuele verhalen naar eigen zeggen liever niet neerschreef.²²⁹ De lezer werd blijkbaar geacht op het beoordelingsvermogen van de dominee te vertrouwen, terwijl individuele verhalen waarschijnlijk wel meer indruk hadden gemaakt. Wie toch wilde weten wat er precies voorgevallen was werd verwezen naar het Amerikaanse onderzoeksrapport. De bewerking en vertaling van Toynbee noemde hij hierbij niet. Wel raadde hij de ooggetuigenverslagen van de Duitse docent Niepage, zijn Zwitserse collega Graeter en de vertrouwelijke rapporten van de Duitse Oriëntmissie aan, maar waar men deze terug kon vinden werd niet vermeld.²³⁰

Om het martelaarschap en de moed van de Armeniërs te benadrukken stond Koffijberg zich toch enige details uit twee korte verhalen toe. In het eerste verhaal werd verteld over het dorp Zileh, waar eerst de mannen werden weggevoerd en gedood en vervolgens geprobeerd werd de vrouwen door uithongering tot bekering tot de Islam te drijven. Zij hadden echter niet toe gegeven, maar hadden gekozen voor de martelaarsdood. Ook vertelde hij over de bisschop van Sivas die hoefijzers onder de voeten geslagen kreeg ‘omdat een bisschop niet blootsvoets mocht gaan’²³¹, waarmee hij probeerde aan te tonen dat ook de geestelijkheid zwaar te lijden had gehad. Waar hij deze verhalen precies vandaan had bleef in het artikel onduidelijk. Een na het ter perse gaan toegevoegde voetnoot geeft echter een aanknopingspunt. In deze noot meldde Koffijberg dat er nadat hij zijn artikel had ingestuurd in september 1917 een goed gedocumenteerde vraag om hulp aan het Armenische volk was verschenen. Deze bede was uitgegeven door het Nederlandsch Comité, onder voorzitterschap van A. van Gijn. Niet veel later zou Koffijberg zich bij dit comité voegen, waarna het comité een uitgebreide publicatie uit zou geven waar dezelfde verhalen in vermeld staan.

4.2 Het Nederlandsch comité tot hulpbetoon aan de noodlijdende Armeniërs

Inderdaad is er, zoals Koffijberg al stelde, in september 1917 een circulaire uitgegaan van Het Comité voor hulp aan het Armenische Volk. Helaas is de circulaire zelf nergens terug te vinden, en werd in de enige berichtgeving de circulaire slechts kort toegelicht. De *NRC* was wel verzocht het gehele stuk over te nemen, maar zag zich naar eigen zeggen door de

²²⁹ Ibidem, 365-371

²³⁰ Ibidem, 372

²³¹ Ibidem

papiernood gedwongen hier vanaf te zien.²³² Deze uitspraak van de krant kwam de hoofdredacteur op een nieuwe reprimande in *De Tribune* te staan. Van Ravesteijn stelde dat de *NRC* toch ook pagina's vulde met advertenties, waarvoor blijkbaar geen papiernood en zuinigheid bestond. Nu een aantal deftige dames en heren om een bijdrage vroegen had de krant opeens wel aandacht, maar durfde nog steeds niet de volledige waarheid uit de doeken te doen.²³³

In de toelichting naar aanleiding van de circulaire stelde de *NRC* dat de lezer zich ongetwijfeld eerdere berichtgeving over de gebeurtenissen in Armenië herinnerde, en dat er nu in bijna alle landen van Europa, Amerika en zelfs in Duitsland comités gevormd waren die geld inzamelden om georganiseerde hulp te bieden aan de overblijfselen van het Armeense volk. Nu was er ook een Nederlands comité in het leven geroepen. Vanwege het ontbreken van directe banden met Armenië werkte dit comité via een Zwitsers zustercomité dat al sinds 1915 via in Turkije achtergebleven onderwijzers en zendelingen middelen ter beschikking had gesteld. De krant beval de uitgebreide toelichting in de circulaire aan, en steunde de vraag om financiële hulp. Hierna volgde een lijst van de 21 leden van het comité.²³⁴

Het voorzitterschap was in handen van Mr. A. van Gijn, oud-minister van financiën, die werd bijgestaan door secretaresse-penningmeesteresse mejuffrouw E.J. van der Hoop. Begin 1918 zou zich uit de lijst een uitvoerend comité vormen, waarin de voorzitter en secretaresse werden bijgestaan door Tweede Kamerlid R.J.H. Patijn en Minister van Staat A.F. de Savornin Lohman. Verder maakten president van de Kamer van koophandel S.P. van Eeghen, mejuffrouw L.C.A. van Eeghen en zakenman E. Sillem deel uit van het uitvoerend comité. Onder de ondersteunende leden bevonden zich meerdere politici waaronder leden van de Eerste en Tweede Kamer en Provinciale Staten, maar ook een rechter, advocaat, Rentmeester van het Kroondomein, oud-burgemeester en twee professoren. De leden waren afkomstig uit het gehele land, en de politici waren van Katholieke, Anti-Revolutionaire en Liberale huize.²³⁵ Opvallend is dat er geen enkele directe afgevaardigde van een kerkelijke instantie in het originele comité zat, al waren Protestanten en Katholieken wel vertegenwoordigd door een aantal politici. In deze tijd van ontwikkelende verzuiling was het socialistische kamp een opvallende afwezige.

Voor we overstappen naar de verdere publicaties van het comité is het interessant te

²³² 'Hulp voor het Armenische volk.', *NRC* 13 september 1917 avondblad, 4; 'Voor de Armeniërs', *De Tijd* 27 mei 1917, 1

²³³ 'Mr. G.G. v.d. Hoeven als leugenaar.', *De Tribune* 18 september 1917, 1

²³⁴ 'Hulp voor het Armenische volk.' *NRC* 13 september 1917 avondblad 4

²³⁵ Het Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs, A. van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije, naar berichten van ooggetuigen*. (Haarlem 1918) 8

bezien wat de circulaire van het originele comité los maakte. Aan de schaarse publicaties in de kranten te zien kwam er niet veel respons van het publiek. Hierbij moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat de circulaire via persoonlijke omzending buiten de kranten om bij veel vooraanstaande contacten van de leden van het comité terecht moet zijn gekomen, waaronder dominee Koffijberg. De Turkse Legatie in Nederland was het schrijven in ieder geval wel opgevallen. Zij reageerde drie dagen later in de *NRC*, en stelde dat in de circulaire onwaarheden werden verkondigd. Door de beschuldigingen die in de circulaire aan de Turkse staat werden geuit betrok het comité volgens de legatie politiek in haar weldadigheid, en de Turken wilden één en ander recht zetten. De Legatie vertelde andermaal dat de Armeniërs hun plichten aan het vaderland niet voldaan hadden. Velen zouden zijn toegetreden tot vijandelijke legers en pogingen tot sabotage gepleegd hebben. Het leger had zich daardoor genoodzaakt zag deze uit de oorlogsgebieden over te brengen naar andere streken, te meer omdat achtergebleven Armeniërs in door de Russen veroverde gebieden zich te buiten zouden zijn gegaan aan geweld tegen overgebleven Moslims. De Turkse bevolking zou echter nooit geweld tegen de Armeniërs hebben gebruikt, en van een uitroeiingspolitiek was dan ook absoluut geen sprake geweest. Tijdens de deportaties werd er zelfs streng op gelet dat zich geen wandaden voordeden.²³⁶ Hiermee bood de Turkse Legatie een inmiddels standaard geworden weerwoord.

Een aantal weken later reageerde het comité in een wederom in de *NRC* geplaatst ingezonden stuk, dat ditmaal ook in *De Tribune* gepubliceerd werd.²³⁷ Hierin stelde het comité te begrijpen dat de Turkse regering er belang bij had de zaken anders voor te stellen. Maar zolang de deportaties nog onbekend waren geweest in Europa hadden de Turken deze geheel ontkend. De legaties leken in het verleden verkeerd voorgelicht te zijn, aangezien zij nu plots wel toegaven dat er deportaties hadden plaatsgevonden. Toch waren zij volgens het comité nog niet volledig ingelicht. Het mocht dan zo zijn dat sommige groepen Armeniërs in verzet waren gekomen en strafbare handelingen hadden gepleegd, maar deze gebruikelijke oorlogshandelingen stonden niet in verhouding met het verdrijven van ‘ongeveer anderhalf miljoen [sic]’²³⁸ mannen, vrouwen en kinderen. Verder beweerde het comité bewijzen te hebben dat niet de Turkse ambtenaren die geweld gebruikten tegen de Armeniërs, maar juist diegenen die hiertegen in het geweer kwamen gestraft werden. Ook zouden moorden op Moslims nooit plaats hebben gevonden, en werd nogmaals benadrukt dat het Armeense volk als vreedzaam en niet revolutionair te boek stond. Deze discussie tussen de Turkse Legatie en

²³⁶ ‘De Turksche Legatie deelt ons mede’ *NRC* 16 september 1917 ochtendblad B, 1

²³⁷ ‘Het vermoorde Armeensche volk.’, *De Tribune* 5 oktober 1917, 1

²³⁸ ‘Armenië’, *NRC* 3 oktober 1917 ochtendblad A, 2

het comité is vrijwel dezelfde die heden ten dagen nog steeds gevoerd wordt.

Het doel van het comité was naar eigen zeggen echter nooit geweest zich te mengen in politieke aangelegenheden, maar om hulp gelden in te zamelen voor de slachtoffers. Wanneer zij echter geen details over de politieke situatie hadden gegeven had niemand ooit geloofd dat zovelen van huis en haard verdreven en vervolgens grotendeels vermoord waren, en waren de beschuldigingen van massamoord wellicht overgekomen als een fabeltje van de geallieerden. Men concludeerde slechts vanuit een neutraal humanitair standpunt hulp te willen bieden.²³⁹

De inzameling van het nationale comité kreeg in november navolging van een lokaal comité in Amsterdam. In het *Algemeen Handelsblad* werd gemeld dat de Amsterdamse leden van het landelijke comité met een aantal stadsgenoten door het rondzenden van de circulaire probeerde gelden in te zamelen. Er was al 4576,50 gulden opgehaald. Buiten het feit dat dit korte bericht de enige teruggevonden aanwijzing is van de hoeveelheid binnengebrachte giften, een aardig bedrag voor een lokaal comité, valt op dat er één lid van het lokale comité niet afkomstig is uit Amsterdam, maar uit Muiden. Ook dominee Koffijberg deed mee.²⁴⁰

Met het instellen van een uitvoerend comité werd begin 1918 ook de naam veranderd. ‘Het Comité voor hulp aan het Armenische Volk’²⁴¹ veranderde in ‘Het Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs’.²⁴² De samenstelling veranderde ook. Dominee Koffijberg had zich bij het landelijk comité gevoegd, waarmee naast vertegenwoordigers uit politiek en zakenleven ook een vertegenwoordiger van de Protestantse Kerk toetrad. In de grootste publicatie, *Marteling der Armeniërs in Turkije*, prijkte hij als laatste en enige nieuwe naam in de lijst der leden, met de toevoeging ‘Generaal-Agent voor Nederland’.²⁴³

Dit 250 pagina’s tellende boekje vol ooggetuigenverslagen werd in februari 1918 uitgegeven en ingeleid door het comité zelf. In tegenstelling tot Koffijberg in zijn voorgaande artikel beperkte het comité zich grotendeels tot de toenmalig huidige stand van zaken. Het Armeense volk werd afgeschilderd als een volk dat slechts veiligheid en bescherming tegen gewelddadige Koerdische bendes wilde. Hervormingen waren beloofd, maar nooit gekomen. De Jonge Turken, die voorheen in hun strijd tegen de sultan achter de hervormingen hadden gestaan, hadden de dekmantel van de oorlog gebruikt om deze af te blazen en de uitroeipolitiek van de sultan op georganiseerde manier voort te zetten. Zo wilde men er voor zorgen dat de Armeense kwestie na de oorlog niet opnieuw de kop zou kunnen opsteken.

²³⁹ ‘Armenië’, *NRC* 3 oktober 1917 ochtendblad A, 2

²⁴⁰ ‘Hulp voor het Armenische volk’, *Algemeen Handelsblad* 13 november 1917, 6

²⁴¹ ‘Hulp voor het Armenische volk.’, *NRC* 13 september 1917 avondblad, 4

²⁴² van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, 3-8

²⁴³ *Ibidem*, 8

Hierbij werd het onschuldige Armeense volk, dat niets met de oorzaken van de oorlog te maken had, noch bij de daadwerkelijke oorlogvoering betrokken was, het hardst geraakt van alle volken. Het begon volgens het comité met de inzet van Koerdische bendes en vrijgelaten gevangenen, die door Koffijberg in zijn voorgaande artikel nog niet genoemd waren. Al eerder hebben we gezien dat in de kranten wel van bendes werd gesproken, maar het comité toonde hier weet van het bestaan van de bijzondere bataljons die opdracht tot moord hadden gekregen.

Kort werd beschreven hoe op georganiseerde wijze de Armeense mannen werden vermoord, jonge vrouwen werden weggevoerd naar harems en kinderen werden verkocht als slaven. Bekering tot de Islam vormde soms een ontsnappingsmogelijkheid. Anderen werden gedeporteerd om vervolgens van honger en uitputting om te komen. Het comité vond het nauwelijks te geloven dat een uitroeiing van een volk zoals men de afgelopen eeuwen niet had gekend in de 20e eeuw mogelijk bleek te zijn. Getuignissen van Duitse en Zwitserse zendelingen en neutrale consulaire ambtenaren, waarmee waarschijnlijk inmiddels aan geallieerde zijde in de oorlog betrokken Amerikanen werden bedoeld, gaven echter genoeg bewijs voor het onvoorstelbare.

Met deze inleiding gaf het comité een veel korter, overzichtelijker beeld van het lot van de Armeniërs Koffijberg in zijn eigen artikel had gedaan. Daarin lag de nadruk op de Christelijke afkomst en oude geschiedenis van het volk. De huidige situatie en het hedendaagse belang werden door het comité nu vooropgesteld, en daar stapte men aan het slot van de inleiding dan ook toe over. Ter plekke aanwezige Europeanen probeerden de overlevenden te helpen, en overal in Europa en Amerika waren hulpcomités ingericht om geld binnen te brengen. Het comité stelde dat zelfs in Duitsland een hulpcomité bestond. Nederland kon niet langer achterblijven, en men zag de mogelijkheid via het Zwitserse comité hulp te bieden.²⁴⁴ Toegevoegd was een lijst met alle leden van het comité, en een viertal inschrijvingsbonnen die bij de leden van het comité ingeleverd konden worden. Op twee van deze bonnen was al een bedrag voorgedrukt: honderd gulden was genoeg om een weeskind een jaar te verplegen.²⁴⁵

De verdere inhoud van het boek behelsde voornamelijk getuigenverklaringen. In het eerste deel werden per regio en Wilajet de deportaties beschreven. Door het na elkaar plaatsen van de ooggetuigenverslagen viel nog eens op dat de deportaties op lokale schaal uitgevoerd werden, maar overal op dezelfde wijze georganiseerd waren. Doordat de beschrijvingen per

²⁴⁴ van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, 3-8

²⁴⁵ van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, tussen pagina 8 en 9

dorp en stad van ooggetuigen afkomstig waren en veel briefdelen letterlijk werden overgenomen ontstond een erg persoonlijk beeld. Niet alleen het lot van het volk werd beschreven, maar ook de verhalen van individuen, al bleven zij doorgaans naamloos. Hierbij werden gruwelijke details niet gemedend.²⁴⁶ Zo vertelde een Armeense soldaat in een brief van drie pagina's hoe hij zijn volksgenoten, vrouwen, ouderen en kinderen, in een massagraf had moeten begraven, doden én gewonden. De laatste persoon, een oude grijze man, hoorden zij nog ademen. Hij schreeuwde toen zij hem in de kuil legden dat hij nog leefde. De kuil werd gedicht, maar de volgende morgen zagen de soldaten een met modder besmeurde man lopen. Het was de laatst begraven, die uit het graf was opgestaan. Hij sprak tegen de begeleidende gendarmes: 'Wreedaards, waarom hebt gij mij begraven? Ik lééf nog!' Een revolvershot maakte alsnog een eind aan het leven van de man.²⁴⁷ Wie het 149 pagina's tellende eerste deel in één ruk uitleest wordt overstelpt door dergelijke gruwelijkheden, en de herhaling van zetten in ieder dorp.

In het tweede deel, genaamd 'Het lot der weggevoerden', concludeerde de schrijver zelf dat er inderdaad in ieder dorp een soortgelijke aanpak gevolgd was. Verder concentreerde dit deel zich op schaarse ooggetuigenverslagen waarin uit de doeken gedaan werd wat de gedeporteerden onderweg te wachten had gestaan. Alle verhalen vertelden over de ontberingen die de reizende Armeniërs moesten ondergaan, en eindigden in de conclusie dat het merendeel van de gedeporteerden weinig overlevingskansen had.²⁴⁸ Ook hier boden de ooggetuigenverslagen vele persoonlijke details. Een Duitse spoorwegbeambte schreef een brief van zeven pagina's. In een enkele zin meldde hij: 'In Marasch vond men in een dergelijke verblijfplaats 3 pasgeboren kindertjes op een mesthoop.' Ook zag hij

'dagelijks lijken in de Euphraat [...] die stroomafwaarts drijven, sommigen ruggelings aan elkaar gebonden, zelfs groepen van 3 tot 8 mensen aan de armen samengeknoopt.'²⁴⁹

Het overspoelen van de lezer met gruwelijke details werd met deze verhalen voortgezet.

Het derde deel werd gevormd door de samenvoeging van een aantal losse stukken. Allereerst werd de rol van de Turk beschreven, waarin de centrale regering alle schuld toegeschoven kreeg. Daarna werd verteld hoe de kerkelijke instanties van de Armeniërs opgedoekt werden en velen gedwongen bekeerd waren tot de Islam. Tot slot werden de

²⁴⁶ Ibidem, 9-157

²⁴⁷ Ibidem, 79-81

²⁴⁸ Ibidem, 158-192

²⁴⁹ Ibidem, 166-173

persoonlijke ervaringen van een Duitse spoorwegbeambte en de heer Niepage, die al door Koffijberg en in de kranten genoemd.²⁵⁰ De samenhang tussen deze stukken, bijeengebracht onder de titel ‘Het karakter der gebeurtenissen’, wordt in de tekst niet geheel duidelijk.

Ter afsluiting bood *Marteling der Armeniërs in Turkije* een korte samenvatting en een statistiek waarin per district het aantal overlevenden, vluchtelingen en gedeporteerden of doden werden gemeld. De slotsom was 204.700 gespaarden, 244.400 vluchtelingen en 1.396.350 gedeporteerden en doden.²⁵¹

Inhoudelijk had dit boek veel te bieden wat het artikel van Koffijberg en eerder gepubliceerde krantenartikelen niet te bieden hadden. Voornamelijk de nadruk op ooggetuigenverslagen waarin persoonlijke details verteld werden haalden de moord van een volk naar een persoonlijker niveau. Waar de kranten zich doorgaans beperkten tot het noemen van het aantal slachtoffers op een enkele plek, dikwijls zonder bijzonderheden, bracht de *Marteling* de wreedheid en onvoorstelbare omvang aan het licht. Door deze details en de hoeveelheid aan verhalen wist het comité in met dit boek een directere band tussen lezer en slachtoffers te bewerkstelligen dan Koffijberg door het benadrukken van de geloofsband en handelscontacten. Ook bood het boekje voor het eerst een compleet beeld van de gebeurtenissen van Nederlandse hand.

Een ander verschil met de andere publicaties biedt de schuldvraag. Waar de kranten hier geen duidelijke uitspraken over deden, en Koffijberg de uiteindelijke verantwoordelijkheid bij de Europese grootmachten legde, werd de genocide in de *Martelingen* gezien als een daad van de Jonge Turken. De Islamitische bevolking en het lokale bestuur werden vrijgepleit. De leden van de bevolking die deel hadden genomen zouden zijn opgehitst door het regime. Van lokale bestuurders werd regelmatig gezegd dat zij probeerden deportaties te voorkomen, maar bij tegenwerking simpelweg door de Jonge Turken werden vervangen door welwillenden.²⁵² Hoewel er dus wel een duidelijke schuldige werd aangewezen hield het comité zich hiermee buiten het debat of Duitsland medeschuldig was. Zo hield zij zich buiten de politieke discussie, en in Europees opzicht op neutrale grond. Het is helaas onbekend hoeveel exemplaren er van de *Marteling* gedrukt zijn, en hoeveel mensen men met dit werk heeft kunnen bereiken.

4.3 Johannes Lepsius

²⁵⁰ van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, 193-239

²⁵¹ Ibidem, 244-247

²⁵² Bijvoorbeeld van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, 85 en 156-157

De vraag rijst waar deze grote hoeveelheid aan informatie plotseling vandaan kwam. Het comité zei zich te baseren op getuignissen, maar hoe waren zij aan deze niet eerder gepubliceerde getuignissen gekomen? Wanneer we naar de uitgeverij kijken valt op dat het boekje noch bij de vaste Haagse uitgever van voorzitter van Gijn (W.P. van Stockum & Zoon)²⁵³, noch bij de vaste Amsterdamse uitgever van Koffijberg (W. Ten Have h.h. Höveker's boekhandel)²⁵⁴ is uitgegeven. De *Marteling* is uitgegeven bij de Erven Loosjes in Haarlem. Wanneer naar het schrijversbestand gekeken wordt blijkt dat er in Nederland nog iemand aanwezig was die er internationaal om bekend stond zich bezig te houden met het lot van de Armeniërs. De geschriften van Johannes Lepsius over uiteenlopende onderwerpen werden gedurende zijn verblijf in Nederland welliswaar uitgegeven door Der Tempelverlag in Potsdam, maar gedrukt door de Erven Loosjes.²⁵⁵

De Duitse Protestante dominee en historicus Lepsius had al voor aanvang van de genocide teksten over geweldplegingen tegen Armeniërs uitgegeven, en had dit na de eerste berichten over de nieuwe geweldsgolf weer willen doen. Zo hoopte hij te bereiken dat publieke verontwaardiging de Duitse staat zou dwingen tot interventie. In juli 1915 herhaalde hij een eerdere reis naar Turkije, waarmee hij de aandacht van de overheid trok die pas na veel twijfelen een reisvisum uitgaf. In Constantinopel verzamelde Lepsius informatie van onder andere de Amerikaanse ambassade, het Armeense Patriarchaat, Duitse, Zwitserse en Amerikaanse missionarissen en een aantal Turkse ambtenaren. Uit de vergaarde informatie stelde Lepsius een 303 pagina's tellend boekje samen: *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*.²⁵⁶ Dit werk is in later jaren veelvuldig gebruikt door historici, omdat het een zeer uitgebreide verzameling getuigenissen en statistieken biedt over het aantal gespaarden, vluchtelingen en slachtoffers.²⁵⁷ De cijfers zijn niet alleen opgedeeld per regio en Wilajet, maar zelfs in Gregoriaanse, Katholieke en Protestante Armeniërs.²⁵⁸

Begin oktober 1915 stond de Duitse staat nog toe dat Lepsius met een aantal uitgevers overlegde, maar een aantal dagen na deze ontmoetingen werd een censuurvoorschrift uitgevaardigd waarin werd gesteld dat de relatie met Turkije niet door kritiek op binnenlandse Turkse aangelegenheden in gevaar mocht worden gebracht. Daarom werd het een plicht om voorlopig te zwijgen. In het voorschrift werd al voorzien dat in het buitenland mogelijkerwijs

²⁵³ Bijvoorbeeld Prof. Dr. Ant. Van Gijn, *Wat zal de Naaste Tijd Brengen?* ('s Gravenhage 1919)

²⁵⁴ Koffijberg, *Gij, Calvinisten...*, en Koffijberg, "Opruiing"?

²⁵⁵ J. Lepsius, *Das Leben Jesu*, 2 banden (Potsdam 1918), J. Lepsius, *Jesus at the Peace Conference, minutes of a meeting of the council of three*. (Den Haag ongedateerd)

²⁵⁶ J. Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Potsdam 1916); Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 278

²⁵⁷ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 152-256

²⁵⁸ Lepsius, *Bericht über die Lage*

over Duitse medeschuld zou worden gesproken, en wanneer dat zou gebeuren was de grootste voorzichtigheid geboden om de Turkse bondgenoot niet al te zeer te schaden. De regering ging zelfs zo ver in dit zwijgen dat het verzamelen van hulp gelden voor de slachtoffers verboden werd, hoewel het Nederlands hulpcomité in 1918 in de inleiding van de *Marteling* nog sprak van een nog bestaand Duits comité.²⁵⁹ Toen een lid van de Rijksdag de naam Lepsius in januari 1916 aanhaalde in een debat werd het spreken hem abrupt ontnomen.²⁶⁰

Lepsius liet zich niet weerhouden, en liet in het geheim zijn boekje drukken. Een aantal zendingen werd onderschept door de overheid, maar de overige 20.000 exemplaren kwamen wel aan bij politici, missionarissen, parochies en personen die een vooraanstaande rol speelden in het Duitse openbare leven.²⁶¹ Via deze weg kwamen er stukken over de Armeense genocide in kleine, plaatselijke blaadjes terecht, hoewel het voor de gemiddelde Duitser moeilijk bleef informatie te vergaren omdat alle grote kranten volgens de voorschriften zwegen. Het volk wist zo goed als niets, terwijl Duitse diplomaten volledig op de hoogte waren.²⁶² De Turkse ambassadeur in Berlijn tekende in september 1916 protest aan omdat hij vond het gezamenlijk doel van Turkije en Duitsland door deze publicaties in gevaar kwam. Minister van Buitenlandse Zaken Jagow antwoordde hierop dat het bevel om de boeken in beslag te nemen al begin augustus was uitgevaardigd, maar dat niemand daar iets van gemerkt had.²⁶³

De schrijver zelf was inmiddels al vrijwillig vertrokken naar Nederland, nadat hij door de politie onder druk was gezet om te stoppen met de verspreiding van documenten over de Armeense genocide. Bedreiging en intimidatie waren hierbij niet geschuwd.²⁶⁴ Het schrijfwerk van Lepsius resulteerde na opheffing van de oorlogscensuur in 1919 in een grote verzameling documenten van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken, waarin door toedoen van Lepsius zelf of van een censor van het ministerie de Duitse staat volledig van enige schuld of medeplichtigheid aan de Armeense genocide vrijgepleit werd.²⁶⁵ In de inleiding van dit werk stelde Lepsius tot eind november 1919 tweeënhalf jaar in Den Haag verkeerd te hebben, wat betekent dat hij in het voorjaar van 1916 gearriveerd moet zijn.²⁶⁶ Maar ook hier liet de Duitse staat hem niet met rust. De Duitse ambassadeur Friedrich Rosen eiste dat hij geen publieke

²⁵⁹ Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, 262-263; van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, 7

²⁶⁰ Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, 263

²⁶¹ R. Pinon, 'Préface' in J. Lepsius, *Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius, président de la Deutsche Orient-Mission en de la Société Germano-Armenienne sur Les Massacres d'Arménie*. (Parijs 1919) XI

²⁶² Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, 262-272; J. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Potsdam 1919) V

²⁶³ Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, 264; Pinon, 'Préface' in J. Lepsius, *Le rapport secret*, XI

²⁶⁴ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 278;

²⁶⁵ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 278-279; J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*

²⁶⁶ J. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, V

verklaringen meer zou afleggen gedurende de oorlog. Dit weigerde Lepsius, maar hij beloofde dat hij niets meer zou doen of zeggen dat het Duitse buitenlandse beleid zou kunnen schaden of de Turkse bondgenoot zou kunnen beledigen. Hij wilde zich wel in gaan zetten voor hulp aan de overlevenden.²⁶⁷

Wat Lepsius precies in Nederland heeft gedaan, buiten schrijven aan een twee dikke delen tellend werk over het leven van Jezus, uitgegeven bij de Erven Loosjes²⁶⁸ en het schriftelijk bijhouden van zijn hulpwerk aan de Armeniërs²⁶⁹, is niet bekend. Bij de recensies die *Het Centrum* en de *NRC* in 1919 uit Duitse kranten overnamen en een verslag van een getuigenis van Lepsius over de Armeense genocide in de rechtszaak tegen Talaat in 1921 staat geen enkele verwijzing naar zijn aanwezigheid in Nederland, wat er op wijst dat deze ofwel onbekend was, of van weinig waarde werd geacht.²⁷⁰ Wellicht staan de hulpwerken van Lepsius in verband met het Duitse hulpcomité dat het Nederlands comité in de inleiding van de *Marteling* noemde. Wie de *Marteling* van het Nederlandse comité en de verboden *Berichten über die Lage des Armenischen Volkes* naast elkaar legt ziet echter opvallend veel overeenkomsten. Op het eerste gezicht lijkt de *Marteling* zelfs een directe vertaling te zijn, waaraan een voorwoord en donatiebonnen zijn toegevoegd. Wanneer we beter gaan kijken blijkt dit echter niet helemaal het geval te zijn.

4.4 Martelingen vs. Bericht über die Lage

Het verschil dat het eerst opvalt is dat de *Marteling* een gewone uitgave is, terwijl bovenaan de kaft van het werk van Lepsius gedrukt staat dat het als manuscript gedrukt en streng vertrouwelijk is. Nadruk in de pers werd nadrukkelijk verboden. Deze voorzorgsmaatregel werd ook nadrukkelijk benoemd in de Franse vertaling van het werk.²⁷¹ Waarschijnlijk werd deze genomen om de lezer er op te wijzen dat het boek in Duitsland verboden was en derhalve niet zomaar verspreid kon worden. In de *Marteling* wordt de heer Lepsius zelfs helemaal niet genoemd. Aangezien het comité zo neutraal mogelijk over wilde komen is het waarschijnlijk dat zij heeft geprobeerd te verhullen waar de gepubliceerde stukken precies vandaan kwamen.

Het eerste deel van de *Marteling*, dat bestaat uit beschrijvingen van de deportaties per dorp of gebied, blijkt op wat kleine verschillen na direct overgenomen uit het werk van

²⁶⁷ Dadrian, *The history of the Armenian genocide*, 278-279

²⁶⁸ Lepsius, *Das Leben Jesu*

²⁶⁹ J. Lepsius, *Mitteilungen aus den Arbeit von Dr. Johannes Lepsius (Armenisches Hilfswerk) Aug 1917-Okt 1918*

²⁷⁰ 'Vreeselijken moord' *Het Centrum* 6 augustus 1919, 1; 'De deportaties in Armenië' *NRC* 16 september 1919 avondblad, 6; 'De moord van een miljoen' *Het Centrum* 6 juni 1921, 1

²⁷¹ Pinon, 'Préface' in J. Lepsius, *Le rapport secret*, 3-6

Lepsius. Op een aantal plekken zijn stukken weggelaten, zoals het bericht van een vluchteling uit Wann en ander ooggetuigenverslagen²⁷², terwijl een brief van een Armeense soldaat juist is toegevoegd.²⁷³ Opvallend is dat ook een verhandeling over de rol van de Russen ontbrak in de Nederlandse uitgave.²⁷⁴

De rest van het Duitse werk werd in een andere volgorde gezet, en vele delen werden weggelaten. Aan de beschrijving van het lot der gedeporteerden werd een mededeling van het Amerikaanse hulpcomité toegevoegd. De onderwerpen die weggelaten werden hadden vooral betrekking op de organisatie en uitvoering van de genocide. Ook Russische en Turkse getuignissen werden niet afgedrukt. Uit het derde deel van het *Bericht über die Lage* ontbrak het onderwerp economische gevolgen en de beschrijving van de reactie van de Duitse pers op de Armeense genocide. Wat overbleef, een stuk over het opheffen van het Armeense patriarhaat en een deel over dwangbekeringen, werden samen met de schuldvraag naar deel drie verhuisd. Dit deel kende echter ook een aantal toevoegingen. De reisaantekeningen van een Duitse spoorwegbeambte kwamen niet in het werk van Lepsius voor, evenals de indrukken van onderwijzer Niepage die wel eerder door de Nederlandse kranten en Koffijberg aangehaald waren.²⁷⁵ De *Marteling* werden afgesloten met een conclusie en de statistieken, die weer letterlijk uit het werk van Lepsius gekopieerd waren.²⁷⁶

Het geschuif met stukken verklaart meteen waardoor de vrijwel volledig gekopieerde beschrijvingen van de deportaties en het lot van de weggevoerden in de *Marteling* als een geordend geheel overkomen, terwijl het derde deel weinig samenhang vertoont. Waar in het eerste en tweede deel slechts wat korte stukken op logische plekken toegevoegd waren, was het derde deel een samenraapsel van stukken die over waren uit het werk van Lepsius, en stukken die men blijkbaar belangrijk of interessant genoeg vond om toegevoegd te worden. De herkomst van de getuignissen van de spoorwegbeambte is onduidelijk. De betreffende passages leverden zeer aangrijpende en persoonlijke verhalen, die veel indruk gemaakt moeten hebben op de lezers. Dit is waarschijnlijk de reden geweest om de brief op te nemen.

De weglatingen uit het werk van Lepsius bestonden uit stukken die politiek gekleurd waren, of alleen Duitsland aan gingen. Een Nederlandse lezer die overtuigd moest worden tot het doneren van geld zal zich niet over de streep laten trekken door een verhandeling over de werking van de Duitse pers en censuur. Ook de uitgebreide beschrijvingen van de

²⁷² Lepsius, *Bericht über die Lage*, 99-112 en 118-123

²⁷³ van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*, 75-83

²⁷⁴ Lepsius, *Bericht über die Lage*, 99-112

²⁷⁵ 'De vervolging der Armeniërs, Duitschers over het Turksche schrikbewind in Armenië'; *De Tribune* 30 januari 1917, 1 'De vernietiging van een volk', *NRC* 26 mei 1917 avondblad C, 1-2;

²⁷⁶ Lepsius, *Bericht über die Lage*; van Gijn e.a., *Marteling der Armeniërs in Turkije*

achterliggende Turkse redenen om tot de genocide over te gaan en de precieze uitvoering werden weggelaten. Daarnaast werden Russische en Turkse getuignissen en de verhandeling over de rol van het Russische leger niet afgedrukt. Na de reactie van de Turkse Legatie op haar eerste publicatie in de krant, waarna het comité de stelling betrok dat zij niet uit politieke, maar slechts uit humanitaire overwegingen handelde, was men gewaarschuwd het politieke vlak niet te betreden. Onder de neutraliteit die men in Nederland had betrokken was het niet gepast om politieke uitlatingen doen, en waarschijnlijk wilde men verdere klachten of eventueel ingrijpen van de regering door middel van censuur voorkomen. Het is waarschijnlijk dat hierin ook de reden ligt van het niet vermelden van de voornaamste bron van het Nederlandse boekje. De uitgave van een in Duitsland door de censuur verboden werk had voor een stevige politieke rel kunnen zorgen.

4.5 Armeniërs in Nederland?

Hoewel van een Armeense gemeenschap in Nederland niet gesproken kan worden bevond zich wel een aantal Armeniërs op individuele basis in het land, die in maart 1918 hun stem lieten horen. Er verscheen een persbericht dat afkomstig was van Het Armenisch Comité te 's Gravenhage, en ondertekend was door M. Mihrtadianty en A. Missirian. De tekst, die in eerste instantie aan *Het Volk* gestuurd was en later overgenomen werd door de *NRC*, leverde verhalen over de gruwelijkheden die de Armeniërs hadden moeten ondergaan, en sprak de verwachting uit dat de Turken deze zouden uitbreiden naar ieder gebied dat zij in de toekomst zouden veroveren. In het stuk werd aangehaald dat het te veel ruimte zou vergen alle brieven te citeren die Armeniërs in Nederland en Zwitserland van hun geliefden en bekenden hadden ontvangen over de toestand in Turkije, wat impliceert dat er inderdaad een aantal Armeniërs in Nederland aanwezig was, maar dat er inderdaad banden met Zwitserland waren.²⁷⁷

Het doel van het ingezonden schrijven lijkt niet alleen te zijn geweest om het Nederlandse volk op de hoogte te stellen van bepaalde gebeurtenissen. Het is opvallend dat het stuk specifiek aan *Het Volk* gericht was. De *NRC*, een krant die op een onafhankelijke toon relatief veel aandacht aan de Armeense genocide schonk, had blijkbaar geen kopie ontvangen gezien de noodzaak *Het Volk* als bron aan te halen. Wellicht verwachtten de schrijvers een specifieke reactie van de socialisten, die al eerder getoond hadden zich wat vrijer uit te durven spreken dan andere landelijke dagbladen. Zij bleken aan deze verwachting te voldoen met de

²⁷⁷ 'De kruisweg der Armeniërs' *Het Volk* 26 maart 1918, 5; 'Van het Armenisch Comité te 's-Gravenhage...' *NRC* 27 maart 1918 ochtendblad A

een grote kop en een introductie van de redactie, waarin gesteld werd dat zij dringend hun Duitse, Oostenrijk-Hongaarse en Bulgaarse partijgenoten aanmoedigden hun regeringen er toe te bewegen de Turken de misdaden te laten stoppen. Waar de schrijvers in ieder geval iets van verwachtten waren de neutrale machten. Zij stelden dat het wenselijk was een commissie uit de neutrale landen naar het door de Russen ontzette gebied te sturen, waar Armeense burgers bezig zouden zijn zich te verdedigen tegen de Turken die hen als benden behandelden en onterecht beschuldigden van misdaden. De schrijvers waren dan ook bang dat een eventuele herovering van het gebied door de Turken ernstige gevolgen voor hun volksgenoten zouden kunnen hebben, en hoopten dat neutrale waarnemers hier wellicht een remmende werking op zouden kunnen hebben.

Hoe Nederlands de schrijvers van het stuk daadwerkelijk waren is de vraag. Zoals gezegd lijkt er een band met Zwitserland te zijn geweest, waar de hulpverlening voor de Armeniërs veel eerder op gang was gekomen. *Het Volk* meldde dat zij het stuk in vertaalde versie opnam. Hoewel het zeer goed mogelijk is dat het om in Nederland woonachtige Armeniërs ging die de taal nog niet machtig waren, zou het ook om Armeniërs uit een ander Europees land kunnen draaien die, wellicht op uitnodiging van het Nederlandsche Comité, door middel van tijdelijke aanwezigheid in het neutrale Nederland een lans voor hun zaak probeerden te breken.

Het Armenische Comité pretendeerde in ieder geval zitting te hebben in Den Haag, en van de heer Mahrtadiantz, afkomstig uit Armenië, werd in de *NRC* van 26 februari 1918 aangekondigd dat hij samen met de heer Koffijberg aan een lezing deel zou nemen.²⁷⁸ Hoewel er hier sprake is van een kleine variatie in de spelling van de naam kan er vanuit worden gegaan dat dit dezelfde persoon is, aangezien de naam uit het Armeens alfabet vertaald moest worden, en een journalist of zetter hierbij makkelijk een foutje gemaakt kan hebben. Op basis van deze aankondiging kan geconcludeerd worden dat de heer Mihrtadianty, zoals hij het in zijn eigen schrijven spelt, op zijn minst in Nederland aanwezig is geweest en een voor Nederlanders te begrijpen taal als Frans, Duits of Engels gesproken moet hebben of een tolk moet hebben gehad. Ook kan worden vastgesteld dat het zeer waarschijnlijk is dat de heren Mihrtadianty en Koffijberg elkaar hebben getroffen op de aangekondigde bijeenkomst, hoewel er verder geen tekenen zijn dat het Armenische en Nederlandse Comité later hebben samengewerkt. Het feit dat het Armenisch Comité nadien nergens meer in de kranten terug te vinden is wijst er op dat het in ieder geval niet draaide om een in Nederland zeer actieve, goed

²⁷⁸ 'Kerknieuws' *NRC* 26 februari 1918 ochtendblad B, 2

georganiseerde groep. Dit versterkt het vermoeden dat het om een aantal Armeniërs ging dat niet permanent in Nederland gevestigd was.

Naast deze uitgebreide publicatie zijn er geen door Nederlandse Armeniërs geschreven stukken teruggevonden. Wel is er een aankondiging in dezelfde periode van een andere debatavond van het Amsterdamse Comité waar de heer Tinghir uit Armenië aanwezig zou zijn.²⁷⁹

Buiten de *Marteling* is van het Nederlandsche Comité niet veel meer vernomen. Hoeveel geld er in totaal is opgehaald is dan ook niet bekend. Wel publiceerde het comité in december 1918 een brief aan president Wilson in de kranten, waarin hij werd opgeroepen om in te grijpen, en zo de misstap van het Congres van Berlijn in 1878 goed te maken. Wilson werd gevraagd om op de Vredesconferentie het belang van de Armeniërs te vertegenwoordigen en het Armeense volk een eigen staat te bieden. Lezers die het met de brief eens waren werd verzocht ter ondertekening hun visitekaartje in te leveren bij het laatstgenoemde lid van het uitvoerend comité: dominee Koffijberg. Hoeveel mensen dit daadwerkelijk gedaan hebben is onbekend.²⁸⁰

Naar aanleiding van het comité kan geconcludeerd worden dat er in Nederland een duidelijke georganiseerde stem voor de Armeniërs opkwam, al kwam deze veel later op dan in de meeste andere westerse landen. In hoeverre deze stem opkwam door inmenging van Johannes Lepsius is onbekend, maar duidelijk is dat zijn stukken gebruikt zijn in een poging het publiek te overtuigen. Hoeveel aandacht en fondsen deze acties uiteindelijk hebben opgeleverd is helaas niet terug te vinden, waarmee het resultaat in het ongewisse blijft.

Met de uitgave van de *Marteling* was een groot gedeelte van de getuigenisverklaringen die tegenwoordig beschikbaar zijn in de openbaarheid gekomen. Het Nederlandsch Comité had een manier gevonden om over de Armeense genocide te publiceren zonder de neutraliteit in gevaar te brengen. Dat tegelijkertijd de sfeer in berichtgeving wat vrijer werd blijkt wel uit het feit dat er openbare lezingen konden worden gehouden, die zelfs in de dagbladen aangekondigd konden worden. Een brede reactie kwam er echter niet. Na de lezingen leek de berichtgeving rond de Armeense genocide terug te vallen in de oude gewoonten, maar toch zou blijken dat er een aantal veranderingen op was getreden.

²⁷⁹ ‘Openbare Samenkomst’ *Het Centrum* 28 februari 1918, 4

²⁸⁰ ‘Brief aan president Wilson’ *NRC* 6 december 1918 avondblad A, 1

HOOFDSTUK 5

Wie zal Armenië helpen?

In Turkije waren de grootste golven van geweld eind 1917, dus rond de opkomst van het Nederlandsche Comité en voor de uitgave van de *Marteling*, voorbij. Het voornaamste dat men nog kon doen was de overlevenden helpen, maar ondertussen bleven aanvallen op Armeniërs in de grensgebieden met Rusland tot in de jaren '20 voortduren.²⁸¹ In de maanden die volgden op de hulpvraag van het comité hield Nederland zich weer sterk bezig met de eigen besognes en wachtte af wanneer de oorlog eindelijk voorbij zou zijn. Toen het op 11 november 1918 zover kwam veranderden de voorwaarden voor het publieke debat in Nederland. De vrijwillige censuur die nodig was geacht voor het behoud van de neutraliteit viel weg. Dit had gevolgen voor de berichtgeving over de Armeense genocide.

De oorlog mocht dan afgelopen zijn, maar voor Nederland waren de problemen nog niet zomaar voorbij. De demobilisatie werd mede onder druk van de Spaanse griep in rap tempo afgewerkt. Er was een tekort aan alles, en voedseltekorten en hoge prijzen bestonden voort.²⁸² Zo lang de vrede niet was getekend werden economische blokkades gehandhaafd, al was er wel wat versoepeling voor Nederland.²⁸³ In de winter van 1918-1919 ontstond een groot tekort aan steenkool waardoor de economie nauwelijks op gang kwam en de bevolking druk doende bleef de eigen zaken zo goed mogelijk te redden.²⁸⁴

Binnen het bedrijfsleven vond men dat laissez faire de economie weer op gang moest brengen. Hiervoor was nodig dat de arbeiders zich gedeisd zouden houden, waar men onder druk van de Russische Revolutie niet geheel gerust op was. Het kabinet had als prioriteit de kalmte in het land te herstellen, en voerde begin 1919 hervormingen in de arbeidswetgeving door.²⁸⁵ Troelstra dacht zelfs zo zeker te weten dat de revolutie zou komen dat hij deze praktisch uitriep. Dat de angst voor revolutie wijdverbreid was bleek wel uit de directe reactie van de regering, die besloot het leger opnieuw te mobiliseren. Het gelijk bleek echter niet aan de zijde van de socialisten. Door zijn enthousiasme had Troelstra niet gezien dat bij de vakbonden en kaderleden helemaal geen verlangen naar revolutie bestond, en hij slaagde er niet in hen mee te krijgen. De klachten van het volk waren vooral gericht tegen oorlogsproblemen als distributie, tekort aan levensmiddelen en hoge prijzen, en niet zozeer

²⁸¹ Zwaan, *Civilisering en decivilisering*, 198 en 256

²⁸² Moeyes, *Buiten schot*, 359-361

²⁸³ *Ibidem*, 361

²⁸⁴ *Ibidem*, 362-3

²⁸⁵ *Ibidem*, 363-364

tegen het systeem zelf. Arbeidersemancipatie, sociale wetgeving in de kiesrechtuitbreiding van 1917 waren hem voor geweest.²⁸⁶

Het Verdrag van Versailles bracht niet veel verlichting. Nederlandse commentatoren gaven een pessimistisch beeld van mogelijke nieuwe problemen die zouden kunnen ontstaan in het hard geraakte Duitsland. Wel gaf het sluiten van het verdrag hoop voor economische verbeteringen. In de zomer van 1919 zouden alle handelsrestricties opgeheven worden, wat inderdaad voor een opleving in handel en nijverheid zorgde. Hierbij kwam dat de industrie wel stilgestaan had, maar in tegenstelling tot de situatie in de strijdende landen nog volledig in tact was. Relatief gezien begon Nederland na wat eerste strubbelingen dus met een vliegende start, die nog eens ondersteund werd door in Nederland geparkeerd Duits kapitaal.²⁸⁷

Aan het einde van de zomer had het gewone leven eindelijk weer haar loop genomen. Oorlogsinstellingen als distributiekantoren en de NOT werden langzamerhand opgeheven. De les die men uit de oorlog had geleerd was dat Nederland vooral economisch sterk afhankelijk was van het buitenland, en dus zocht men onafhankelijkheid op het gebied van grondstoffen en telegraafverkeer.²⁸⁸ In de buitenlandse politiek verviel men vrijwel probleemloos tot de vooroorlogse houding die gericht was geweest op het behoud van de status-quo. Men gaf deze nu wel een andere naam. Volgens minister van Buitenlandse Zaken van Karnebeek was het woord neutraliteit passief en negatief, terwijl zelfstandigheid een actief element uitstraalde.²⁸⁹ Hiermee was men in Nederland qua buitenlands beleid definitief terug bij af.

Binnenlands resulteerde de angst voor de revolutie in de vestiging van een goede overlegstructuur tussen werkgevers en werknemers, die door eigen oplossingen aan te dragen de staatsinvloed probeerden te beperken. In het parlement werd ondertussen veel gesproken, maar weinig besloten.²⁹⁰ Door de hele maatschappij ontstond een bereidheid om door middel van particuliere organisatie het herstel en de modernisering in goede banen te leiden. Vooral vanuit confessionele hoek was dit proces al ver voor de oorlog begonnen, en nu dit door katholieken en protestanten werd doorgezet waren ook socialisten en liberalen gedwongen om een plek te creëren binnen de verzuilde samenleving. Hierdoor ontstond een nieuwe verhouding van het individu tegenover de staat, waarin de leiders van de zuilen een bufferzone vormden. In de periode kort na de Eerste Wereldoorlog werd hiermee de basis gelegd voor een op maatschappelijk gebied uiterst stabiel en gecontroleerd interbellum.²⁹¹

²⁸⁶ Moeyes, *Buiten schot*, 336-340

²⁸⁷ *Ibidem*, 364-365

²⁸⁸ *Ibidem*, 368-369

²⁸⁹ *Ibidem*, 370

²⁹⁰ de Rooy, 'Een zoekende tijd', 195

²⁹¹ de Rooy, 'Een zoekende tijd', 198-207

5.1 Een veranderde toon

Toen de oorlog eenmaal voorbij was en het vredesproces op gang was gekomen rees de vraag wat er met de Armeense kwestie moest gebeuren. Net als in de algemene vredesonderhandelingen zag Nederland een grote rol voor de Volkenbond weggelegd in de oplossing van het probleem. De *NRC* correspondent bij de vredesconferentie stelde dat Armenië ‘het kind van de rekening’ was geworden, dat volgens hem op zijn minst de bescherming van de Volkenbond verdiende.²⁹² De meldingen van moorden bleven binnenkomen en in korte berichten in de krant verschijnen. Deze wijze van berichtgeving lijkt overeen te komen met de manier waarop dit in de voorgaande periode gebeurde. Er was echter wel een verandering van toon te bespeuren, die al voor het einde van de oorlog inzette.

Het Centrum veranderde in februari 1918 voorzichtig van koers. Uit Turkije kwamen berichten dat groepen Armeniërs wraak zouden hebben genomen op de Islamitische bevolking door alle moslims in een stad uit te moorden. Het katholieke dagblad stelde voor de berichten voor waar aan te nemen. Maar, voegde de redactie toe, dan moesten ook alle voorgaande berichten over de door de Turken gepleegde gruwelijkheden tegen de Armeniërs als waar aanvaard worden. Dit durfde de krant niet zomaar. De keuze werd onderbouwd door een bericht van een Amerikaans hulpcomité te citeren, dat geschreven was door een niet bij naam genoemde auteur uit een neutraal land. Hierin werden verdere getuigenissen van verschrikkelijke moorden geboden. Aan het slot voegde de redactie van *Het Centrum* toe dat ze het niet goed te keuren vond dat de Armeniërs wraak namen. Begrijpen kon men het echter wel. De krant vreesde alleen dat de Turken in reactie op de wraakacties met Duitse steun nog meer moorden zouden gaan plegen, waardoor het tot een ‘noodlottige cirkelgang’ zou komen.²⁹³

De *NRC* nam in mei 1918 een bericht over van Reuter over waarin de Armeense nationale afvaardiging om hulp riep aangezien er nieuwe moordpartijen op til leken. De Turkse beschuldiging dat de Armeniërs moslims zouden hebben vermoord werd afgedaan als ‘laaghartige lasterpraat’ en ‘misleiding van de openbare meening’, termen die in de periode van strengere censuur grote kans had gelopen uitgevlakt of anders verwoord te worden.²⁹⁴ Ook namen zowel *Het Centrum* als de *NRC* de een bericht van Reuters over waarin gesteld werd dat de Armeniërs ‘ondanks de propaganda van den vijand’ hun moraal niet zouden laten

²⁹² ‘Armenië ter vredesconferentie’ *NRC* 19 februari 1920, 5

²⁹³ ‘Een noodlottige cirkelgang’, *Het Centrum* 12 februari 1918, 2

²⁹⁴ ‘Armenië’ *NRC* 26 april 1918 ochtendblad B, 2

breken.²⁹⁵ Een dergelijke beschuldiging van het verkondigen van onwaarheden zou tijdens de oorlog eerder verwoord zijn geweest door te stellen dat de beweringen van beide zijden elkaar tegenspraken, waarbij de waarheid in het midden zou zijn gelaten. Opvallend aan deze koersveranderingen is dat er wel vrijer werd bericht, maar er geen grote schokreactie op gang kwam. Dit kan worden gezien als bewijs dat de feiten wel bekend waren, maar dat men er niet eerder op deze toon over had durven publiceren.

De *NRC* ging trouw door met het overnemen van berichten uit het Lagerhuis en officiële Britse verklaringen.²⁹⁶ Na afloop van de oorlog begonnen ook *Het Centrum* en *Het Volk* enige van deze berichten over te nemen.²⁹⁷ Aan de lopende gebeurtenissen in Turkije werd in de kranten echter weinig aandacht besteed. Over aanvallen die de nieuwe Kemalistische machthebbers uitvoerden op de overgebleven Armeense bevolking verschenen slechts kleine berichtjes in de kranten, waarbij geen details werden gegeven.²⁹⁸ Ook aan de berechting van de daders werd in de Nederlandse pers weinig aandacht besteed. Tijdens de zittingen moeten in getuigenverklaringen gruwelijke details naar voren zijn gekomen, maar hiervan is niets terug te vinden in de Nederlandse pers. Heel kort werd in 1919 vermeld dat de rechtszaak tegen Talaat, Enver en Djemal Pasja begonnen was, en later dat zij veroordeeld waren.²⁹⁹ Het bleef bij een korte kennisgeving.

Met het vervallen van de zelfcensuur was de toon in de kranten definitief veranderd. Waardeoordelen werden niet meer schadelijk geacht voor de vaderlandse neutraliteit doordat de directe oorlogsdreiging verdwenen was. Door het verdwijnen van de voorzichtigere neutrale stijl kwam Turkije er slecht vanaf.³⁰⁰

Volgens 'Rooms Katholiek Predikant' Ant. F.J.M. de Wit was men het over één ding eens: 'dat in Armenië een gruweldaad is afgespeeld, Mahomed's [sic] volgelingen waardig'.³⁰¹ In Duitse bladen was de mening op gekomen dat Duitsland mogelijk een actieve rol had

²⁹⁵ 'Reuter verneemt van Armenische zijde' *NRC* 15 mei 1918 avondblad B, 2; 'Verzet der Armeniërs tegen de Turken' *Het Centrum* 16 mei 1918, 5

²⁹⁶ 'Lord Robert Cecil in het Lagerhuis', *NRC* 19 november 1918, avondblad C, 2; 'De Turksche kwestie in het Lagerhuis', *NRC* 19 februari 1920, 2; 'In Londen en de provincie zijn vergaderingen belegd...', *NRC* 22 februari 1920, 2; 'De moorden op Armeniërs', *NRC* 22 februari 1920, 2

²⁹⁷ 'Nog steeds moorden', *Het Centrum* 23 februari 1920, 4; 'Engeland en Turkije', *Het Volk* 23 februari 1920, 1-2; 'Een pleitrede van Lloyd George', *Het Centrum* 24 maart 1920, 5

²⁹⁸ O.a. 'De *Vorwärts* meldt...' *Het Centrum* 10 december 1918, 2; 'Het uitmoorden van Armenië' *Het Volk* 18 februari 1920, 3; 'De moorden op Armeniërs' *NRC* 10 maart 1920, 2; 'De Armeniërs zijn bevreesd', *Het Centrum* 25 maart 1920, 3

²⁹⁹ 'Volgens een Havas-bericht uit Konstantinopel...' *NRC* 5 mei 1919 avondblad, 6; 'Enver Pacha, Talaat Bey en Djemal Pacha...', *Het Centrum* 15 juli 1919, 3

³⁰⁰ 'Verspreide Berichten' *Het Volk* 28 december 1918, 2; 'De Turksche regeering,' *NRC* 25 januari 1919; 'Buitenlandsch Nieuws.' *NRC* 5 mei 1919 avondblad, 6; 'Constantinopel 14 juli', *Het Centrum* 15 juli 1919, 3

³⁰¹ 'Duitsland en de Armenische gruwelen', *Het Centrum* 23 augustus 1919, 11

gespeeld, maar hierover wilde de Wit graag een ander geluid laten horen. De geallieerden communiceerden maar al te graag dat Duitsland de enige schuldige was aan de Wereldoorlog, maar dit betekende nog niet dat het zonder de inroeping van historisch onderzoek ook schuldig verklaard kon worden aan de Armeense genocide. De Wit citeerde een artikel van Dr. P. Karge, een bekende Duitse theoloog, waarin duidelijk werd gemaakt dat de Duitse regering ondanks herhaaldelijk aandringen van in Turkije geleverde officieren dan wel niet openlijk in had gegrepen, maar dat dit nog niet betekende dat het Duitse volk het hiermee eens was geweest. De Duitse publieke opinie was misleid door censuur, en het hierdoor ontstane gebrek aan berichtgeving leverde de geallieerden vrij spel om de zaken in propagandabelang aan te dikken. Daarnaast had de Duitse diplomatie achter de schermen weldegelijk pogingen gedaan de Turkse bondgenoot te beïnvloeden. De beschuldigingen dat Duitse militairen actief mee hadden gewerkt was volgens Karge onterecht, aangezien officieren juist hadden geprobeerd de bevolking te beschermen. Hoewel de Wit het jammer vond dat de Duitse diplomatieke protesten ook niet door de censuur heen waren gekomen vond hij dat meer onderzoek afgewacht moest worden voor er een oordeel over de Duitse rol geveld werd.³⁰²

Deze ingezonden brief schreef de heer de Wit mogelijk gedeeltelijk in reactie op het geluid dat de Katholieke krant *Het Centrum* liet horen, die er na het opheffen van de oorlogscensuur een uiterst beschuldigende houding tegenover Duitsland op na hield. Tijdens de oorlog had het nooit ronduit een waardeoordeel gegeven, en slechts op neutrale toon over de Armeense kwestie bericht. In de editie van 4 januari 1919 stelde *Het Centrum* dat nu ook de Duitsers eindelijk de waarheid durfden te verkondigen over de gruwelen, die overigens zelfs in de neutrale bladen werden verontschuldigd. De mensheid moest zich volgens de krant schamen voor haar gebrek aan moed en moreel besef om voor het recht op te treden. De Duitse censuur die het de Christelijke pers onmogelijk maakte over de moorden op de Armeniërs te schrijven zou er voor zorgen dat dit altijd een zwart hoofdstuk in de Duitse geestesgeschiedenis zou blijven.³⁰³ De toon in dit artikel is in tegenspraak met een later artikel van dezelfde krant. Toen tijdens de rechtszaak tegen Talaat gruwelijke details naar buiten kwamen stelde de krant dat er tijdens de oorlog ‘nu en dan werd gefluisterd’ dat de Turken vele moorden begingen, waarover nu eindelijk de waarheid naar buiten kwam. Maar wie daar tijdens de oorlog over had willen berichten werd volgens *Het Centrum* direct verweten anti-Duits te zijn, en tot zwijgen gebracht.³⁰⁴

³⁰² Ibidem

³⁰³ ‘Anderhalf miljoen’, *Het Centrum* 4 januari 1919, 1

³⁰⁴ ‘De moord van een miljoen’ *Het Centrum* 6 juni 1921, 1

Hiermee insinueerde de redactie toe te geven dat zij zelf tijdens de oorlog gekleurder over de Armeense genocide had willen berichten, of gezien de felle toon die zij in 1919 aansloeg op zijn minst spijt had van het zwijgen. Het gebruik van de term 'anti-Duits' laat zien dat de Armeense genocide in ieder geval volgens deze krant inderdaad gekoppeld was geweest aan de discussie over het kiezen van kant in de oorlog. De censuur had de redactie er van weerhouden tijdens de oorlog een standpunt in te nemen. Ronduit toegeven dat het iets gemist had deed *Het Centrum* echter niet.

Ook in de berichtgeving over de Armeniërs werd een andere toon aangeslagen dan voorheen. De berichtgeving over de Armeense genocide en het lot van het Armeense volk werd op minder onafhankelijke toon gebracht, waardoor vaker blijken van medeleven doorschemerden. Berichten over Armeense uitlokking werden afgedaan als Turkse propaganda, en het Armeense werd nog altijd als een vredelievend, intelligent en Christelijk volk neergezet.

Toppunt van sympathie vormde een uitgebreid tweeluik van de reizende correspondent van *Het Centrum*, wiens aandacht was getrokken door een eenzame man in de hoek van een hotellobby die een opvallend grote stroom telegrammen in ontvangst nam. Bij de vermelding van de afkomst van deze persoon liep de correspondent tegen een in deze periode veel voorkomend probleem aan. Naast het Armeense volk in Turkije, waarvan algemeen bekend was dat zij vreselijke vervolgingen hadden moeten ondergaan, bestond er nog een ander Armenië. In het grensgebied tussen Rusland en Turkije was door vele Armeniërs aan Russische kant gevochten in de strijd tegen de Turken. Hier lag nu een nieuwe Armeense republiek, die voor haar voortbestaan afhankelijk was van de Volkenbond. Buiten deze republiek, verspreid over heel Klein-Azië, woonden echter ook nog vele Armeniërs, die een menswaardig bestaan op hun huidige verblijfplaats probeerden op te bouwen. De reiziger die de correspondent tegen het lijf was gelopen bleek een Russisch-Armeense arts te zijn, die nu op weg was naar Parijs om bij de Vredesconferenties de belangen van zijn volk te behartigen. Hierbij werd het niet helemaal duidelijk of hij alleen de bewoners van de nieuwe republiek, of alle Armeniërs in de regio beoogde te vertegenwoordigen.

In het verhaal van deze diplomaat kwam sterk naar voren dat het Armeense volk al jaren lang speelbal van de internationale politiek was geweest, en dat ook nu het eigenbelang van de grootmachten meer gewicht leek te krijgen dan het algemene belang en de rechtvaardigheid. Er waren grote economische belangen aangezien het betreffende gebied rijk was aan grondstoffen. Aan mooie woorden en sympathie van Europese staten had het

Armeense volk geen gebrek, maar daden bleven uit. Nu was de Armeense arts, die door de correspondent werd afgeschilderd als zeer wel gemanierd, goed verzorgd en buitengewoon intelligent, als bedelaar op weg naar de Volkenbond om het oudste Christelijke volk te redden. In het tweede deel van het tweeluik besteedde de correspondent veel aandacht aan dit geloof, en probeerde ook hij via deze weg een band te creëren tussen het Armeense volk en de Nederlandse lezer.

Hoewel de betreffende Christelijke Armeen er tot verassing van de correspondent socialistische overtuigingen op na hield, iets wat in West Europa en zeker in verzuild Nederland zelden in combinatie gezien werd, was hij tegen het Bolsjewisme. Het Armeense volk zat volgens hem klem tussen de gewelddadige Turken en Bolsjewistische Russen. Volgens de vreemdeling kon van vrede alleen sprake zijn als deze gewapend zou zijn, waarbij de grenzen door een onafhankelijke macht bewaakt moesten worden. Theoretisch gezien bood de Volkenbond uitkomst doordat deze had toegezegd te bemiddelen tussen de Armeniërs en Turkije, maar dit bracht nog geen praktisch resultaat. Van vrede zag de diplomaat het niet snel komen, zeker niet zolang er geen goed gewapend leger kwam om het volk te verdedigen.³⁰⁵

Niet alleen werd de betreffende diplomaat zeer positief met veel sympathie afgeschilderd, maar ook kreeg hij de volledige ruimte om zijn verhaal te doen. Door beide stukken speelde een toon van begrip en medeleven van de correspondent, die zich van iedere vorm van kritisch doorvragen onthield. Ook de verbeterde toon die de Armeen aansloeg waar het ging om de fysieke verdediging van zijn volk, die de correspondent aan 'oog om oog, tand om tand' deed denken, werd als niet verwonderlijk gezien met het oog op de voorgaande gruwelen.

Dat de toon in de berichtgeving wel veranderd was, maar nog niet alles toelaatbaar was, bleek in de lente van 1920. In november 1919 berichtte *Het Centrum* dat Lord Bryce nu zelfs een film had uitgebracht die de schriftelijke getuigenissen moest ondersteunen.³⁰⁶ Een half jaar later verbood de hoofdcommissaris van politie in Den Haag de bioscoopfilm 'Verkochte zielen', waarin door Turken gepleegde gruwelen op de Armeense bevolking te zien waren.³⁰⁷ Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om dezelfde film, die nu ook in Nederland was uitgebracht. Waarom de politiecommissaris de film verbood werd in het *Algemeen Handelsblad* niet vermeld, maar men kan zich voorstellen dat de beelden afschuwelijk moeten

³⁰⁵ 'Brieven van onze reizenden Correspondent, Armenië en het Armeense vraagstuk * Gruwelen der Turken', *Het Centrum* 10 december 1920, 5; 'Brieven van onze reizenden Correspondent, De godstienst in Armenië – oplossing van het vraagstuk of een nieuwe wereldoorlog', *Het Centrum* 17 december 1920, 5

³⁰⁶ 'Het uitgemoorde volk', *Het Centrum* 2 november 1919, 2

³⁰⁷ 'Film afgekeurd', *Algemeen Handelsblad* 30 mei 1920, 6

zijn geweest. Het filmverbod is de enige teruggevonden verwijzing naar beeldmateriaal, foto of film, die in de Nederlandse grote bladen teruggevonden is.

Het verbieden van de film kan geplaatst worden in een bredere trend. Waar tijdens de oorlog van tijd tot tijd gruwelijke details naar voren waren gekomen wanneer getuigenverklaringen werden gepubliceerd verdwenen persoonlijke verhalen nu vrijwel volledig uit de kranten. Des te meer aandacht was er voor de zoektocht naar een diplomatieke oplossing van de nasleep van de Armeense genocide binnen het kader van de Volkenbond.

5.2 Een mandaat te ver

De Armeense genocide werd voor de Nederlandse pers pas echt weer interessant toen er in de Parijse wandelgangen werd gesproken over een mogelijk Nederlands mandaat over Armenië. Dit mandaat zou plaats moeten vinden binnen het kader van de Volkenbond, een instantie waar Nederland groot voorstander van was. Het had zich dan ook als één van de eerste staten aangesloten bij dit nieuwe element in de internationale politiek. Men haalde zelfs het Permanente Hof voor Internationale Justitie naar het Vredespaleis. Zo werd het proces dat ooit met de Vredesconferenties was ingezet voortgezet, en men streefde in de buitenlandse politiek weer naar actieve rol in internationale samenwerking en arbitrage. Hoewel de Volkenbond werd gezien als waarborg voor vrede en veiligheid zag men niet zoveel in de plicht een bondgenoot bij te staan wanneer deze onrechtmatig aangevallen zou worden. De aanloop van de oorlog had geleerd dat men door een verdrag makkelijk in de strijd meegesleurd kon worden, en de angst voor een verlies van de neutraliteit leefde voort. Nederland kreeg het voor elkaar een artikel toe te laten voegen waardoor iedere staat het recht kreeg zelf te bepalen of een aanval onrechtmatig was, waardoor de keuze tot de strijd toe te treden ten alle tijden in eigen hand bleef. Zo werd de idealistische basis van samenwerking om de vrede te bevorderen in een pragmatisch toepasbare vorm gegoten, die de mogelijkheid bood buiten een mogelijke oorlog te blijven. De Volkenbond werd het nieuwe internationale schild voor Nederland.³⁰⁸

De vraag wie Armenië dan zou moeten helpen was in de Nederlandse kranten na afloop van de oorlog nog niet uitgebreid besproken. Van de Verenigde Staten, die tot dan toe de voornaamste kandidaat waren voor een dergelijke taak, werd begin 1920 beweerd dat zij het aanbod wellicht af zouden wijzen. Hierop kwam het gerucht naar boven dat Nederland

³⁰⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 369-371

gevraagd zou gaan worden de bescherming van het Armeense volk op zich te nemen, maar dit verhaal was omfloerst door een grote geheimzinnigheid.

De introductie van een mogelijk Nederlands mandaat lokte de correspondent van de *NRC* uit een wat langere beschouwing aan het Armeense probleem te wijden. De grootmachten hadden inmiddels besloten binnen welke nieuwe grenzen Turkije, voorlopig onder geallieerd toezicht, mocht voortbestaan. Nu was het tijd om de Armeense kwestie op te lossen. Over de gepasseerde gruwelen hoefde de correspondent de lezer niet meer in te lichten, maar een beschrijving van het Armeense volk liet hij niet achterwege. Hierin kwamen de Armeniërs wederom naar voren als ontwikkeld, leergierig, en in het bezit van een buitengewone capaciteit zich aan de Westerse leefgewoonten en denkwijze aan te passen.³⁰⁹ Een volk dat internationale hulp waardig was dus. Op de geloofsband, die we in eerdere stukken uitgewerkt zagen om een connectie tussen de lezer en de slachtoffers te creëren, werd door de correspondent geen nadruk meer gelegd. Wel wees hij op de missie van Westenenk. Een nieuwe missie leek een logische vervolgstap op dit afgebroken diplomatieke avontuur. Deze verwijzing is des te opvallender omdat de missie van Westenenk na zijn vertrek in 1914 compleet uit de berichtgeving was verdwenen.³¹⁰ Paradoxaal genoeg verwees de correspondent hier naar een band tussen Nederland en Armenië die geboren was uit het feit dat er helemaal geen band was.

Het was bij aanvang van 1920 nog steeds niet duidelijk wat er met het Armeense volk en het in voormalig Russisch gebied gelegen land moest gebeuren. Dat er een oplossing moest komen stond echter wel vast. De Turken hadden een veel sterker leger dan de Armeniërs, en vormden daarmee een reële bedreiging voor de nieuwe Armeense staat. Ook het Bolsjewisme was een gevaar, al dachten de bronnen van de correspondent dat dit in Armenië niet zo snel wortel zou schieten. Het beschermen van de buurlanden van Rusland was volgens Loyd-George en Clemenceau echter geen overbodige luxe. Militaire kracht was daarvoor van groot belang. De Verenigde Staten hadden het mandaat over Klein-Azië inmiddels officieel geweigerd, en leek Nederland de volgende kandidaat te worden.³¹¹

Hoewel men er dus van overtuigd was dat er ingegrepen moest worden zag men deze laatste optie in Nederland niet zo zitten. *Het Centrum* reageerde fel op insinuaties dat de Belgische majoor Delannoy zou hebben verklaard dat Nederland het bestuur over Constantinopel zou krijgen in ruil voor het gezag over de Schelde.

³⁰⁹ 'Armenië ter vredesconferentie', *NRC* 19 februari 1920, 5

³¹⁰ *Ibidem*

³¹¹ 'Armenië ter Vredesconferentie' *NRC* 19 februari 1920, 5

‘Ons land is zeker allerminst verlangend naar een bestuur als het volgens de lezing van den Belgischen majoor wordt toegedacht. ... Men is in Holland niet zoo gebrand op het meedoen aan de zoogenaamde “hooge politiek”, als sommigen in België schijnen te denken, of te droomen.’³¹²

Volgens *Het Centrum* had Nederland helemaal geen behoefte aan een dergelijke missie, en zij trok een vergelijking met de Nederlandse vredesmissie die men voor de oorlog in Albanië had gediend. Daar was weinig goeds van gekomen. De suggestie dat Nederland in ruil voor zo’n taak die slechts tot moeilijkheden zou kunnen leiden het gezag over de Schelde aan de Belgen zou schenken schoot al helemaal in het verkeerde keelgat.³¹³ De volgende dag stond in dezelfde krant geschreven dat een Franse krant had vernomen dat het mandaat inderdaad aan Nederland zou worden aangeboden, en dat de regering zelfs al toegezegd zou hebben dit te aanvaarden, zij het op voorwaarde dat de grote mogendheden financieel zouden bijspringen.³¹⁴

De *NRC* gaf een tegengeluid. Na vastgesteld te hebben dat het voorlopig om een gerucht ging werd betoogd dat Nederland de missie juist wel zou moeten aanvaarden. De afwijzende reactie wees op ‘klein-Hollandsche benepenheid’³¹⁵, waarvoor gewaarschuwd moest worden. Volgens de *NRC* beseftte men zich niet helemaal wat de rol van Nederland zou zijn. Nederland zou niet ingrijpen als bezetter, maar als vriend te hulp schieten. Hierbij draaide het niet zozeer om geld, dat door de internationale gemeenschap en individuele burgers geleverd kon worden. De hulp zou bestaan uit het aanbieden van jonge mannen die hun kennis op verschillende gebieden zouden kunnen inzetten om de nieuwe staat op te bouwen. Onder andere bestuursambtenaren en politieagenten zouden hun kennis kunnen delen met hun nieuwe collega’s. Het aanvaarden van deze taak zou prestige in het buitenland op kunnen leveren, waar weigeren precies het tegenovergestelde te weeg zou brengen.³¹⁶ Deze beredenering ligt in dezelfde lijn als de overwegingen die werden gemaakt ten tijde van de missie van Westenenk. Een dergelijk prestigieus project zou Nederland internationaal aanzien kunnen geven.

Een half jaar later bleek dat de discussie over het wel of niet aannemen van de missie overbodig was geweest. Kamerleden zetten het debat in het parlement voort door te stellen dat Nederland voorzichtig zou moeten zijn met het aanvaarden van een dergelijk mandaat. Volgens Troelstra was het aan de geallieerden de verantwoordelijkheid op zich te nemen. Zij

³¹² ‘*** Fantastisch’ *Het Centrum* 22 april 1920 1 en ‘Nederland en België, ongewenste ruilhandel’ *Het Centrum* 22 april 1920, 2

³¹³ *Ibidem*

³¹⁴ ‘Het mandaat over Armenië, aanbod aan Nederland.’ *Het Centrum* 23 april 1920, 2

³¹⁵ ‘Holland en Armenië’, *NRC* 17 april 1920, 1

³¹⁶ ‘Holland en Armenië’, *NRC* 17 april 1920, 1

waren de overwinnaars van de oorlog, en hadden deze verantwoordelijkheid helemaal niet op de Volkenbond af mogen wentelen. Andere leden van de kamer betoogden verder dat men zeer voorzichtig moest zijn met deelnemen aan acties van de Volkenbond zolang niet alle landen aangesloten waren, omdat het gevaar voor botsingen en oorlog tot dat moment nog niet volledig geweken was. Algemene ontwapening was een eerste vereiste. Een interruptie van de minister kapte het debat echter af. Hij verklaarde dat het mandaat nooit officieel aan Nederland aangeboden was geweest, en er dus verzoek noch verplichting bestond.³¹⁷

Uit de discussie was wel gebleken dat een merendeel van de Nederlanders geen voorstander was van een actief militair ingrijpen. Hoewel men een actieve rol binnen de internationale politiek beoogde wilde men deze beperken tot het diplomatieke spel de vergaderingen van de Volkenbond. Hoewel de schrijver van het stuk in de *NRC* juist wel een mooie taak voor Nederland zag moest hij toegeven dat het overgrote deel van het land bang was voor de gevolgen van het nemen van dergelijke verantwoordelijkheden. Deze angst kwam voort uit dezelfde onrust die ten grondslag had gelegen aan het afdwingen van de clause waarin was vastgelegd dat iedere lidstaat van de Volkenbond zelf zou mogen bepalen of een aanval op een bondgenoot onrechtmatig was. De Volkenbond was een prachtig schild, en Nederland maakte graag gebruik van de bescherming die het schild bood. Maar zodra het risico bestond dat men op welke wijze dan ook in een nieuwe oorlog terecht zou komen trok men zich terug. De kranten slaakten dan ook een zucht van verlichting toen bleek dat er andere vrijwilligers waren die de verantwoordelijkheid voor Armenië op zich wilden nemen. Helaas voor de Armeniërs ging het hier slechts om het opzetten van een nieuw overlegorgaan, en niet om daadwerkelijk ingrijpen.³¹⁸ Hoewel Nederland zelf niet actief op wilde treden vond men wel dat een ander dit zou moeten doen, en bepaalde kranten waren dan ook teleurgesteld in de uitkomsten. *Het Vaderland* stelde dat er een ‘diplomatiek spel’³¹⁹ gespeeld werd, en *Het Centrum* kopte met ‘gesol met Armenië’.³²⁰ Hierbij verdween de Armeense genocide echter naar de achterste pagina’s. Nu de Armeense genocide het land niet meer direct aanging was de aandacht snel vervlogen, en richtte de Nederlandse pers zich weer op zaken die dichter bij huis stonden.

³¹⁷ ‘Tweede Kamer, vergadering van Woensdag 22 December’ *Het Centrum* 23 december 1920, 1

³¹⁸ ‘Een toast op de helpers’, *Het Centrum* 3 december 1920, 3

³¹⁹ ‘Het diplomatieke spel met Armenië’, *Het Vaderland* 25 november 1920, 5

³²⁰ ‘Het gesol met Armenië’, *Het Centrum* 13 december 1920, 3

5.3 De laatste stem

In juni 1921 verscheen een laatste uitgebreid artikel over de Armeense genocide. In de buitenlandse kroniek van het maandschrift *Stemmen des Tijds* werd kritiek gegeven op de gang van zaken rond het eerder besproken mandaat. H.L. Baarbé, de vaste schrijver van deze rubriek, stelde dat het voor de Ententeleden buitengewoon pijnlijk was dat er nog steeds geen concrete stap was gezet in de oplossing van wat hij de ‘Oosterse quaestie’ noemde. De tegenstrijdige belangen van de verschillende onderhandelaars speelden de Armeniërs parten. Een compromis was volgens Baarbé van groot belang, omdat het uitzicht aan de grens van Europa dan een stuk helderder zou worden. Baarbé zag in de kwestie een potentieel groot oorlogsgevaar.³²¹ De regio was tijdens de Eerste Wereldoorlog flink overhoop gehaald, en met de opkomst van het nationalisme zou het een moeilijk karwei worden rust en orde terug te brengen. Vanuit de geschiedenis van de Oosterse kwestie beredenerend concludeerde Baarbé dat het een hoofdzakelijk diplomatiek probleem was dat voort was gekomen uit de Europese 19e eeuwse machtsstrijd. De problemen waren een gevolg van de strijd tussen Rusland en Engeland, die beiden de macht over Klein-Azië naar zich toe hadden willen trekken. Daarnaast speelden Duitse belangen een rol door de aanleg van de spoorlijn van Berlijn naar Bagdad. Nu was het gebied echter overgeleverd aan Turken en Grieken, die niet makkelijk tot vrede te overreden waren. De uiterst ingewikkelde kwestie zou vanzelf nieuwe problemen opleveren.³²² Opvallend hierbij is dat Baarbé met geen woord repte over de hervormingen die de Europese machten keer op keer aan Turkije opgelegd hadden maar nooit uitgevoerd waren. Waar historici tegenwoordig in deze beloofde hervormingen een oorzaak zien voor de emancipatie van de Armeniërs, die vervolgens een negatieve reactie bij de Turken opriep, schonk Baarbé aan de binnenlandse voorgeschiedenis van de Armeense genocide totaal geen aandacht. Hij beperkte zich tot de bespreking van een puur diplomatieke kwestie. Getuigenissen en gruwelijke details schitterden in afwezigheid. Dit kan gezien worden als een aanwijzing dat Baarbé veronderstelde dat zijn lezers precies wisten wat er gebeurd was. Door deze weglatingen werd het beeld van een zuiver diplomatieke kwestie nog eens aangezet. De moraal en het recht werden echter niet helemaal genegeerd. In de naoorlogse onderhandelingen was door de grootmachten meerdere malen beloofd dat het Armeense volk een eigen staat zou krijgen. De eer van “Christelijk” Europa³²³ stond op het spel nu er na

³²¹ H.L. Baarbé, ‘Het probleem van Armenië’, in W.J. Aalders e.a., *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en cultuur*, 10e jaargang III (Utrecht 1921) 465-467

³²² Ibidem 467-468

³²³ Baarbé, ‘Het probleem van Armenië’, 468

jaren van beloften nog steeds geen concrete daden waren ondernomen om de toekomst van het volk en de staat veilig te stellen.

Ook Baarbé legde nog eens uit dat er twee Armenië's waren. Eén daarvan lag binnen de vroegere Russische grenzen. Het andere, Turkse, Armenië was tijdens de oorlog zo goed als verdwenen. Het doel was nu de nieuwe in het noorden opgerichte Armeense staat Erivan te verenigen met de overgebleven volksgenoten, om zo een Groot-Armenië te vestigen. Hiermee zou het Armeense volk de mogelijkheid krijgen zich te ontwikkelen tot een eigen natie.³²⁴ Dat Baarbé dit, net als de correspondent van *Het Centrum* in zijn uitgebreide berichtgeving over de reizende Armeense onderhandelaar apart vermeldde onderstreept dat ook hij vond dat men in Nederland de huidige stand van zaken in deze uiterst ingewikkelde kwestie niet helemaal goed in de vingers had. Vooral de aanwezigheid van Armeniërs binnen het voormalige Rusland werd gebracht alsof dit een voor het Nederlandse publiek nieuw gegeven betrof.

De Armeense staat werd dan wel erkend door de Europese machten, maar zolang het alleen om een papieren erkenning ging had men hier weinig aan. De moorden in Turks Armenië duurden nog immer voort, en zolang er geen militaire bijstand kwam was er geen redding aan. Het gevolg was nu zelfs dat de noordelijke Armeniërs zich tot de Bolsjewieken hadden gewend, in de hoop daar steun te kunnen verwerven.³²⁵ Met deze vaststelling trok Baarbé een verband tussen de Armeense kwestie en de grote angst die in Nederland en de rest van Europa bestond voor een eventuele uitbreiding van de Russische Revolutie. In tegenstelling tot de correspondenten van de *NRC* en *Het Centrum* zag Baarbé hier een reëel gevaar.³²⁶ Hij stelde dat in Erivan een voedingsbodem voor radicalisme bestond, en het geplaagde volk het Bolsjewistische militaire steun wel eens als uitkomst uit haar problemen zou kunnen gaan zien. Voorlopig leek de Armeense regering slechts een vorm van schijnbolsjewisme op te houden om Rusland tevreden te houden, maar ingrijpen van de Volkenbond was nodig om de nieuwe staat een kans te bieden een onafhankelijk bestaan op te bouwen.³²⁷

Deze Volkenbond werd door Baarbé echter afgeschilderd als onmachtig. Hoewel zij voorstander was van een mandaat had zij in het voorjaar van 1920 verklaard dat zij dit zelf niet op zich kon nemen. De nieuwe Armeense staat verdiende dan wel veel sympathie, maar de Volkenbond had de financiële noch militaire middelen om een missie op te zetten. Daarom

³²⁴ Ibidem

³²⁵ Ibidem 469-470

³²⁶ 'Armenië ter Vredesconferentie' *NRC* 19 februari 1920, 5; 'Brieven van onze reizenden Correspondent, De godstienst in Armenië – oplossing van het vraagstuk of een nieuwe wereldoorlog' *Het Centrum*, 17 december 1920, 5

³²⁷ Baarbé, 'Het probleem van Armenië', 469-473

moest, zoals al eerder in de kranten naar voren was gekomen, een mogendheid gevonden worden die deze missie op zich wilde nemen. Hierop liet Baarbé een uitgebreide uiteenzetting volgen van de pogingen die de Volkenbond had gedaan om tot een mandaat te komen. Voordat dit mogelijk was moesten onder Amerikaans toezicht de grenzen van het nieuwe Armenië vastgesteld worden, waarna de Verenigde Staten zelf weinig interesse toonde om de verantwoordelijkheid voor deze jonge staat op zich te nemen. Binnen de 41 lidstaten van de Volkenbond kon geen enkele mogendheid gevonden worden die de militaire bescherming op zich wilde nemen. Het bleef wederom bij beloften, en het zag er niet naar uit dat er snel een kandidaat zou komen. Uiteindelijk werd er eind 1920 na omslachtig beraad een commissie ingesteld die onderzoek ging doen naar het geval, mede omdat er in Turks Armenië nog steeds moorden plaats vonden. Hoewel men de urgentie inzag was er van concreet ingrijpen weer geen sprake. Volgens Baarbé was de Armeense kwestie buitengewoon bruikbaar om de machteloosheid van de Volkenbond te illustreren. Men moest zich daarbij wel realiseren dat deze machteloosheid Armenië de kop zou kunnen kosten.³²⁸

Baarbé voltooide met zijn beschouwingen de eerder ingezette trend van het reduceren van de Armeense genocide tot het diplomatieke probleem dat er uit voortvloeide, door alleen nog maar over de politieke consequenties te spreken. Hierbij schiep hij een angstig beeld, waarin de nasleep van de Armeense genocide bij gebrek aan daadkracht zou kunnen leiden tot een volgende oorlog of uitbreiding van het rode gevaar. De Volkenbond, die een oplossing voor beide problemen zou moeten bieden, bleek een machteloos apparaat dat vele beloften deed, maar niet tot daden kwam. In het geval van Armenië bleek hij gelijk te hebben. De correspondent van de *NRC* moest in december 1922 tot zijn teleurstelling vaststellen dat er ondanks alle beloften die voorheen waren gedaan voor het Armeense volk geen zelfstandige staat in zat. De onafhankelijke Armeense staat werd bedreigd door zowel Turkije als Sovjet Rusland. Het resultaat was dat er voor het Armeense volk niets overbleef dan de keuze tussen leven in de Armeense Sovjetstaat, wonen in het Turkije waar hun volksgenoten waren uitgemoord, of vertrekken. Ondanks het feit dat meerdere grote lidstaten de Armeniërs een eigen heenkomen hadden beloofd zat er niets anders op. De vraag die in de titel gesteld werd: 'Bestaat er nog hoop voor de Armeniërs?'³²⁹, moest tot grote teleurstelling van de correspondent worden beantwoord met een ontkenning. Uit de reactie die Nederland had gegeven op het gerucht dat er een Nederlands mandaat aan had zitten komen kunnen we

³²⁸ *Ibidem* 473-478

³²⁹ 'Bestaat er nog hoop voor de Armeniërs?', *NRC* 18 december 1922, 5

concluderen dat het land mee deed aan een internationale gewoonte betreft hulp aan de Armeniërs: uitgesproken verafschuwing, veel sympathieke woorden, maar weinig daden.

CONCLUSIE

Na de uitbraak van de Armeense genocide kwam in Nederland een beperkte berichtgeving op gang. In de beginperiode gingen de kranten voornamelijk af op officiële verklaringen van regeringen en korte publicaties van buitenlandse dagbladen. Het spel van beschuldiging en ontkenning dat de Britten en Turken speelden gaf geen uitsluitsel over de waarheid. De korte krantenberichten voegden hier door hun beperkte informatie weinig aan toe. Met de publicatie van een aantal getuigenverklaringen, waaronder die van dr. Niepagen en dr. Graeter, werd op lokale schaal een beter beeld gegeven van de schrijnende situaties. Doordat het individuele gevallen betrof kan de onbeschrijflijke omvang van de werkelijkheid op basis van deze verklaringen niet geheel duidelijk geworden zijn.

De informatievoorziening bleef zo beperkt door verschillende factoren die gedurende de gehele oorlog van kracht zouden blijven. Een belangrijke factor was de zelfcensuur waaronder de leidende landelijke dagbladen, als zij een mening hadden, deze nooit zouden ventileren. Men was van mening dat een uitgesproken standpunt over een precair onderwerp, wat de Armeense genocide was, de neutraliteit zou kunnen beschadigen. De publicaties in *De Tribune* tonen samen met het voorbeeld uit de *Tilburgsche Courant* aan dat er in de beginperiode in kleinere bladen wel actiever werd gereageerd. De bladen die minder toonaangevend waren hadden een iets vrijere positie binnen de censuur. Hoewel zij ter illustratie aangehaald zijn liggen deze bladen buiten het bereik van deze beperkte studie. Voor een beter beeld van meningsvorming die wel gepubliceerd werd maar niet geschikt was voor de toonaangevende bladen is verder onderzoek nodig. De website historische kranten van de Koninklijke Bibliotheek geeft met hier haar digitale zoekmogelijkheden een uitstekende ingang voor.

Om binnen deze zelfcensuur toch te kunnen publiceren had men bronnen nodig waarvan zeer duidelijk was dat zij onafhankelijk waren. Mede doordat de correspondenten met het uitbreken van de oorlog uit Turkije waren vertrokken en pas rond 1920 terug zouden keren ontbrak het hier aan. In de tussentijd moest men het stellen zonder hun duiding, waardoor de redacties en lezers zelf hun conclusies uit de beperkte beschikbare informatie moesten trekken. Informatie uit onafhankelijke bron was schaars, doordat het Nederland vrijwel volledig ontbrak aan directe persoonlijke contacten met slachtoffers of getuigen. Landen waar actiever gereageerd werd, zoals bijvoorbeeld Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Zwitserland, kenden dit soort contacten wel. Tot slot hielp de ontwikkeling van de

algemene publieke opinie niet mee. Nederland was vooral bezig met het zoeken naar pragmatische oplossingen voor de eigen oorlogsproblemen, en had weinig oog voor het buitenland.

Omdat de Armeense genocide goed bruikbaar was in hun propaganda probeerden de Britten de informatievoorziening te verbeteren. Door de berichtgeving van de historicus Geyl kregen zij een mooi platform aangeboden in de *NRC*, wat één van de meest vooraanstaande dagbladen van het land was. Vanaf 1916 probeerden zij de publieke opinie in Nederland actief te beïnvloeden door het uitgeven van meerdere propagandawerken, maar deze lijken niet erg goed aangeslagen te zijn. Wellicht werden ze wel gelezen, maar er kwam geen reactie op in de pers. Waarschijnlijk hadden de lezers ook door dat het Britse propagandabureau de zaken op zijn minst een beetje aangedikt hadden. Inschatten welke onderdelen wel of niet op waarheid berustten moet in Nederland in deze periode erg moeilijk geweest zijn.

In 1917 begonnen de zaken te veranderen doordat twee personen tegen de stroom in durfden te zwemmen. S.D.P. Tweede Kamerlid Van Ravesteijn publiceerde in *De Tribune* keiharde kritieken op de Nederlandse houding, die hij tot zwijgcultuur bestempelde. Hierbij is het niet geheel duidelijk of hij dit deed uit medeleven met de slachtoffers, of toch ook omdat de Armeense genocide hem een kans bood de kapitalisten eens een flinke veeg uit de pan te geven. Hij liet zich in ieder geval niet het zwijgen opleggen door de oorlogsomstandigheden.

Ook dominee Koffijberg was niet bang om tegen de stroom in te gaan, wat we aangetoond zien in zijn discussie met dr. Kuyper over de rol van de Calvinist in de oorlog. Hij bracht zijn opvatting dat de ware Calvinist op moest staan wanneer morele grenzen overschreden werden in de praktijk met de publicatie van zijn artikel *Een stem uit Armenië*. Hierin toonde hij aan te begrijpen waar de wortels van het Armeense probleem lagen, en liet hij zien dat hij de genocide zag als een gruwelijke climax van een langlopend proces. Koffijberg had duidelijk als doel de lezer zo volledig mogelijk in te lichten over deze geschiedenis.

In de *Marteling der Armeniërs in Turkije* was dit niet het geval. Doordat het Comité meteen na haar eerste publicatie door de Turkse legatie was aangesproken op partijdige berichtgeving was het erg voorzichtig geworden, en voegde het zich snel weer naar de regels van de neutraliteit. Het gaf een uitgebreide verklaring dat waarin gesteld werd dat het comité uit puur humanitaire overwegingen handelde. Dit houdt waarschijnlijk verband met het feit dat de bron van het boekje goed verborgen werd gehouden en grote delen die ook maar enige partijdigheid verrieden uit het werk verwijderd waren.

Met de uitgave van de delen van het werk van Lepsius was één van de grootste bronnen aan getuigenverklaringen waar historici zich tot op de dag van vandaag op baseren openbaar geworden in Nederland. Ook de statistieken die achter in het boek gevoegd waren komen sterk overeen met de getallen die heden ten dagen aangehouden worden. Hiermee werd in een Nederlands schrijven met steun van een mooie lijst betrouwbaar geachte publieke personen bevestigd wat de Britten al zo lang beweerden. De scherpe kanttekeningen over de Duitse rol die in de Britse propagandastukken waren toegevoegd ontbraken, wat het Nederlandse werk een betrouwbaarder indruk gaf.

Opvallend is dat de opkomst van Koffijberg en het Comité, wat de enige omvangrijke en actieve daad van reactie op de Armeense genocide is geweest, precies plaats vonden in een periode waarin de binnenlandse problemen in Nederland erg groot waren. Nederland keek in deze tijd wel wat vaker naar buitenlandse ontwikkelingen, maar deed dit voornamelijk om in te schatten of deze concrete gevaren opleverden. Van de Armeense genocide ging voor Nederland geen dreiging uit. Dit kan wellicht één van de redenen zijn dat een uitgebreide reactie op het werk van het Comité niet van de grond kwam. Nederland hield het bij de vaststelling dat zich in Turkije een gruwelijke marteling afspeelde.

Wel volgde direct op de publicatie van *Marteling* in het voorjaar van 1918 een lichte toonsverandering in het debat. *Het Centrum* stuurde haar koers een beetje bij, en ook in de andere kranten werd iets stelliger verkondigd dat de gruwelijke geruchten op waarheden berustten. Toen de grote bladen zich na afloop van de oorlog niet meer gedwongen voelden zelf te censureren was de toon definitief veranderd. Men durfde eindelijk stelling te nemen. Dit was vooral goed te zien in de periode die direct volgde op de vrede. De Armeense slachtoffers werden afgeschilderd als een voorbeeldig en hoog ontwikkeld volk, terwijl de Duitsers een flinke schrobbering kregen vanwege mogelijke medeplichtigheid dan wel wegens zwijgen. Toen dit de landelijke redacties eenmaal van het hart was nam de berichtgeving over de Armeense genocide snel weer af. Uit het feit dat extreme schokreacties in de kranten in deze periode uitbleven kunnen we afleiden dat men in Nederland al eerder op de hoogte was geweest van de feiten, maar hier niet over had durven publiceren in de landelijke bladen.

Ook de visie op de Armeense genocide en haar plaats in de geschiedenis veranderde. Waar de gruwelen in voorgaande jaren werden gezien als een voortzetting van traditionele moordpartijen werd deze in de naoorlogse periode gezien als een op zichzelf staand fenomeen. De gruwelijke persoonlijke verhalen verdwenen, en men begon de Armeense

genocide te zien als op zichzelf staand onderwerp in het internationale diplomatieke spel. Uitgebreide interesse kwam er pas weer toen gevaar dreigde dat Nederland een actieve rol zou moeten spelen. Hoewel men groot voorstander was van de Volkenbond wilde men deze wel gebruiken als bescherming voor het eigen land, maar voelde men zich niet geroepen anderen eenzelfde bescherming te garanderen. Een actieve rol, welke dan ook, werd te gevaarlijk geacht voor het behoud van de neutraliteit in een mogelijke nieuwe oorlogsperiode. Niet iedereen was het hier mee eens, en waar dit eerder niet mogelijk was geweest verscheen er een goed onderbouwde en correct geformuleerde tegenstem in de *NRC*. Toen het mandaat door anderen werd aanvaard en de directe impact op Nederland verdwenen was slaakte men een zucht van verlichting, en richtte zich snel weer op de eigen zaken. Hiermee sloot Nederland zich aan bij de internationale houding tegenover het lot van de Armeniërs. Wanneer men er naar vroeg was iedereen het er in mooie woorden over eens dat het volk hulp verdiende. Wanneer er actieve inzet getoond moest worden wees men collectief naar anderen.

Tot slot zette de heer Baarbé de Armeense genocide in voor een ander doel. Hij gebruikte de geschiedenis om aan te tonen dat de Volkenbond een machteloos instrument was, dat op papier veel kon beloven maar niets tot uitvoering bracht. Een vergelijkbaar inzetten van de Armeense genocide in een politieke discussie zou zich 70 jaar voltrekken, waarbij de Armeense genocide in het publieke debat werd ingezet om de negatieve sentimenten rond de mogelijke toetreding van Turkije tot de Europese Unie een stem te geven.

BRONNEN

Periodieken

Algemeen Handelsblad
Bataviaasch Handelsblad
De Telegraaf
De Tijd
De Tilburgsche Courant
De Tribune
Het Centrum
Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië
Het Vaderland
Het Volk
New York Times
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Stemmen des Tijds

Krantenartikelen³³⁰

‘Het persbureau van het Russische ministerie van buitenlandsche zaken...’ onder ‘De Balkan’, *NRC* 24 januari 1914 avondblad C, 1
‘De hervormingen in oostelijk Klein-Azië’, *NRC* 7 april 1914 ochtendblad A, 5
‘De hervormingen in Armenië.’ onder ‘Turkije’, *NRC* 14 april 1914 avondblad C, 1
‘De Hervormingsarbeid in Armenië.’ onder ‘Buitenlandsch Nieuws’, *NRC* 25 april 1914 ochtendblad B, 3
‘Tweede Kamer.’ *NRC* 24 september 1914 avondblad A

‘Massacres by wholesale’, *New York Times* 24 mei 1915
‘Groot Brittannië en Rusland hebben een gezamenlijke verklaring gepubliceerd...’ *Het Vaderland* 25 mei 1915 2^e avondblad, 3
‘Het Engelsche Persbureau maakt bekend...’ *NRC* 25 mei 1915 ochtendblad A, 1
‘Massa-moorden in Armenië.’ onder ‘Turkije’, *De Telegraaf* 25 mei 1915 avondblad, 1
‘Turkije’, *Algemeen Handelsblad* 25 mei 1915
‘Te Konstantinopel is - naar Reuter uit Sofia aan de Engelsche bladen meldt...’, *NRC* 26 mei 1915
‘De massa-,moorden in Armenië.’, *De Telegraaf* 27 mei 1915 ochtendblad, 1
‘Uit Konstantinopel, via Athene.’ *NRC* 2 juni 1915 ochtendblad B, 2
‘Van Turksche zijde.’ *NRC* 6 juni 1915 ochtendblad B, 2
‘Vreeselijke bijzonderheden worden medegedeeld...’ *Het Centrum* 30 augustus 1915, 1
‘De Turken’, *Het Centrum* 18 september 1915, 1
‘Het *Pet. Tel. Ag.* Seint weder een lang relaas...’ *Het Centrum* 22 september 1915, 1
‘De Armeniërs’, *NRC* 25 september 1915 avondblad C, 2

³³⁰ Op chronologische volgorde

'De Armeniërs', *NRC* 2 oktober 1915 avondblad C, 2
 'Van Engelsche zijde.', *NRC* 7 oktober 1915 avondblad C, 2
 'De Armeniërs' *NRC* 9 oktober 1915 avondblad C, 2
 'De Neue Zürcher Zeitung ontleent aand en brief van een ooggetuige...', *NRC* 13 oktober 1915 avondblad B, 1
 'In naam der menschelelijkheid houdt op!', *De Tilburgsche Courant* 14 oktober 1915, 1
 'De Armeensche gruwelen', *NRC* 18 oktober 1915 avondblad B, 1
 'Voor de Armeniërs', *Het Centrum* 19 oktober 1915
 'Uit het Engelsche Lagerhuis', *NRC* 17 november 1915 avondblad C, 2
 'De *Daily News* wijdt een hoofdartikel aan het jongste ontzettende verlag van Lord Bryce...' *Het Centrum* 7 december 1915, 1
 'Algemeen overzicht, De oorlog.' *Het Centrum* 21 december 1915, 1
 'In veiligheid.' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlands Indië* 27 december 1915, 5

'De "ware" socialisten aan het woord', *Het Volk* 15 maart 1916, 2
 'Uit Keulen wordt aan de *Tijd* gemeld...', *Het Centrum* 17 april 1916, 1
 'De Armeensche gruwelen erkend', *De Tribune* 8 mei 1916, 3
 'Gruwilverhalen', *NRC* 13 mei 1916 avondblad D, 2
 'Diederik den Batzerdt in den Vreemde' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 17 juni 1916, 1
 'De Toekomst van Armenië' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 1 juli 1916, 2
 'Nederlander of Armeniër' *Bataviaasch Handelsblad* 4 juli 1916 avondblad, 1
 'Naar Duitsch model!' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 5 juli 1916, 2
 'De uitmoording der Armeniërs', *De Tribune* 22 augustus 1916, 2
 'De *Tribune* bevat', *Het Centrum* 23 augustus 1916, 1
Bataviaasch Handelsblad 8 november 1916, 1
 'Schaamteloos brutaal' *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 9 november 1916, 2
 'Schaamteloos brutaal' *Bataviaasch Handelsblad* 10 november 1916, 2
 'Arm Armenië!' *Bataviaasch Handelsblad* 13 november 1916, 1
 'Arm Armenië (Slot)' *Bataviaasch Handelsblad* 14 november 1916, 1
 'Blauwboek over Armenië.', *NRC* 15 december 1916 ochtendblad B, 2
 'Gruwelen in Armenië', *Het Centrum* 15 december 1916, 1

'De vervolging der Armeniërs, Duitschers over het Turksche schrikbewind in Armenië', *De Tribune* 30 januari 1917, 1
 'Van Engelsche zijde' *NRC* 20 februari 1917 avondblad B, 2
 'De vernietiging van een volk', *NRC* 26 mei 1917 avondblad C, 1-2
 'Voor de Armeniërs', *De Tijd* 27 mei 1917, 1
 'Open brief aan Mr. G.G. v.d. Hoeven, hoofdredacteur van de Nieuwe Rott. Courant.I', *De Tribune* 1 juni 1917, 1
 'Open brief aan Mr. G.G. v.d. Hoeven, hoofdredacteur van de Nieuwe Rott. Courant.II', *De Tribune* 2 juni 1917, 1
 'Mr. G.G. van der Hoeven, hoofdredacteur van de N.R.Ct., als aanbrenger en ophitsers.', *De Tribune* 11 juli 1917, 2
 'Hulp voor het Armenische volk.', *NRC* 13 september 1917 avondblad, 4
 'De Turksche Legatie deelt ons mede' *NRC* 16 september 1917 ochtendblad B, 1
 'Mr. G.G. v.d. Hoeven als leugenaar.', *De Tribune* 18 september 1917, 1
 'Armenië', *NRC* 3 oktober 1917 ochtendblad A, 2
 'Het vermoorde Armeensche volk.', *De Tribune* 5 oktober 1917, 1
 'De Armeniërs', *NRC* 10 november 1917 avondblad C, 3

‘Hulp voor het Armenische volk’, *Algemeen Handelsblad* 13 november 1917, 6
‘Uit Engeland’, *NRC* 22 december 1917 ochtendblad B, 3

‘Een noodlottige cirkelgang’, *Het Centrum* 12 februari 1918, 2
‘Kerknieuws’ *NRC* 26 februari 1918 ochtendblad B, 2
‘Openbare Samenkomst’ *Het Centrum* 28 februari 1918, 4
‘De kruisweg der Armeniërs’ *Het Volk* 26 maart 1918, 5
‘Van het Armenisch Comité te ’s-Gravenhage...’ *NRC* 27 maart 1918 ochtendblad A
‘Armenië’ *NRC* 26 april 1918 ochtendblad B, 2
‘Reuter verneemt van Armenische zijde’ *NRC* 15 mei 1918 avondblad B, 2
‘Verzet der Armeniërs tegen de Turken’ *Het Centrum* 16 mei 1918, 5
‘De Armeniërs’, *NRC* 2 juni 1918 ochtendblad B
‘Lord Robert Cecil in het Lagerhuis’, *NRC* 19 november 1918, avondblad C, 2
‘Brief aan president Wilson’ *NRC* 6 december 1918 avondblad A, 1
‘De *Vorwärts* meldt...’, *Het Centrum* 10 december 1918, 2
‘Verspreide Berichten’, *Het Volk* 28 december 1918, 2

‘Anderhalf millioen’, *Het Centrum* 4 januari 1919, 1
‘De Turksche regeering.’ *NRC* 25 januari 1919
‘Buitenlandsch Nieuws.’ *NRC* 5 mei 1919 avondblad, 6
‘Volgens een Havas-bericht uit Konstantinopel...’ *NRC* 5 mei 1919 avondblad, 6
‘Constantinopel 14 juli’ *Het Centrum* 15 juli 1919, 3
‘Enver Pacha, Talaat Bey en Djemal Pacha...’, *Het Centrum* 15 juli 1919, 3
‘Vreeselijken moord’ *Het Centrum* 6 augustus 1919, 1
‘Duitschland en de Armenische gruwelen’ *Het Centrum* 23 augustus 1919, 11
‘De deportaties in Armenië’ *NRC* 16 september 1919 avondblad, 6
‘Het uitgemoorde volk’, *Het Centrum* 2 november 1919, 2

‘Het uitmoorden van Armenië’ *Het Volk* 18 februari 1920, 3
‘Armenië ter vredesconferentie’ *NRC* 19 februari 1920, 5
‘De Turksche kwestie in het Lagerhuis’, *NRC* 19 februari 1920, 2
‘De moorden op Armeniërs’, *NRC* 22 februari 1920, 2
‘In Londen en de provincie zijn vergaderingen belegd...’, *NRC* 22 februari 1920, 2
‘Engeland en Turkije’, *Het Volk* 23 februari 1920, 1-2
‘Nog steeds moorden’, *Het Centrum* 23 februari 1920, 4
‘De moorden op Armeniërs’, *NRC* 10 maart 1920, 2
‘Een pleitrede van Lloyd George’, *Het Centrum* 24 maart 1920, 5
‘De Armeniërs zijn bevreesd’, *Het Centrum* 25 maart 1920, 3
‘Holland en Armenië’, *NRC* 17 april 1920, 1
‘*** Fantastisch’ *Het Centrum* 22 april 1920 1 en ‘Nederland en België, ongewenste ruilhandel’ *Het Centrum* 22 april 1920, 2
‘Het mandaat over Armenië, aanbod aan Nederland.’ *Het Centrum* 23 april 1920, 2
‘Film afgekeurd’, *Algemeen Handelsblad* 30 mei 1920, 6
‘Het diplomatieke spel met Armenië’, *Het Vaderland* 25 november 1920, 5
‘Een toast op de helpers’, *Het Centrum* 3 december 1920, 3
‘Brieven van onze reizenden Correspondent, Armenië en het Armeense vraagstuk * Gruwelen der Turken’, *Het Centrum* 10 december 1920, 5
‘Het gesol met Armenië’, *Het Centrum* 13 december 1920, 3
‘Brieven van onze reizenden Correspondent, De godstienst in Armenië – oplossing van het vraagstuk of een nieuwe wereldoorlog’, *Het Centrum* 17 december 1920, 5

‘Tweede Kamer, vergadering van Woensdag 22 December’ *Het Centrum* 23 december 1920, 1

‘De moord van een miljoen’ *Het Centrum* 6 juni 1921, 1

‘Bestaat er nog hoop voor de Armeniërs?’, *NRC* 18 december 1922, 5

Overige contemporaine publicaties

Conférence Arménienne à Amsterdam, par Monsieur Minas Tchérax, sous la présidence de M. le Dr. A. Kuyper, membre des Etats Generaux des Pays-Bas. (Amsterdam 1899)

‘Note sur la Hollande et les Arméniens’ in F. Macler, *Quatre conférences sur l’Arménie faites en Hollande suivies d’une note sur la Hollande et les Arméniens* (Parijs 1932)

Baarbé, H.L., ‘Het probleem van Armenië’, in W.J. Aalders e.a., *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en cultuur*, 10e jaargang III (Utrecht 1921) 465-480

Gijn, A. van e.a., *Het Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs, Marteling der Armeniërs in Turkije, naar berichten van ooggetuigen.* (Haarlem 1918)

Gijn, Prof. Dr. A. van, *Wat zal de Naaste Tijd Brengen?* (’s Gravenhage 1919)

Koffijberg, H., *Gij, Calvinisten...., open brief aan de antirevolutionaire partij over de oorlogs-beschouwing van “de Standaard”* (Amsterdam 1915)

Koffijberg, H. “Opruiing”? *open brief aan Dr. Al Kuyper, hoofdredacteur van “De Standaard” naar aanleiding van de critiek op mijn brochure: “Gij, Calvinisten”.* (Amsterdam 1915)

Koffijberg, H., ‘Een stem uit Armenië’, in W.J. Aalders e.a., *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en cultuur* 6^e jaargang III (Utrecht 1917) 352-375

Lepsius, J., *Bericht über die lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Potsdam 1916)

Lepsius, J., *Jesus at the Peace Conference, minutes of a meeting of the council of three.* (Den Haag ongedateerd)

Lepsius, J., *Das Leben Jesu*, 2 banden (Potsdam 1918)

Lepsius, J., *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Potsdam 1919)

Pinon, R., ‘Préface’ in J. Lepsius, *Le rapport secret du Dr. Johannes Lepsius, président de la Deutsche Orient-Mission en de la Société Genmano-Arménienne suf Les Massacres d’Armenie.* (Parijs 1919)

Toynbee, A., *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Londen 1916)

Toynbee, A.J., *Armenische gruwelen, het vermoorden van een volk* (Londen 1915/1916?)

Toynbee, A.J., “*Het bloedig juk van den Turk*” (Londen 1917)

Toynbee, A., *Turkije, verleden en toekomst* (Londen 1917)

Westenenk, L.C., ‘Diary Concerning the Armenian Mission’ in *Armenian Review*, spring 1986, vol. 39, no. 1-153, 29-89

SECUNDAIRE LITTERATUUR

Akçam, T., *A shameful act, the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility* (New York 2006)

Brill, E.J., *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1932-1933.* (Leiden 1933)

Chalk, F. en Jonassohn, K., *The history and sociology of genocide, analysis and case studies* (New Haven en Londen, 1990)

Dadrian, V.N. , *The history of the Armenian genocide, ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Oxford 1995)

Dinan, D., *Europe Recast, a history of European Union,* (Houndmills 2004)

Dussen, W.J. van der, 'The Question of Armenian Reforms in 1913-1914' in *Armenian Review*, spring 1986, vol. 39, no. 1-153, 11-28

Dyer, G., 'Turkish 'falsifiers' and Armenian 'deceivers': historiography and the Armenian massacres', in *Middle Eastern Studies*, vol. 12, no. 1 (1976) 99-107

Geyl, P.C.A., *Ik die zo weinig in mijn verleden leef, autobiografie 1887-1940* (Amsterdam 2009)

Glimmerveen, H., en Breevoort, G. van, *Armenië: tragedie zonder einde* (Utrecht 1990)

Gust W., *Der Völkermord an den Armeniern, Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt,* (München 1993)

Hertog, J. den, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd, een politieke biografie* (Amsterdam 2007)

Jackall, R., *Propaganda,* (New York 1995)

Kossmann, E.H., *The Low Countries 1870-1940* (Oxford 1978)

Lewis, B., *The emergence of modern Turkey* (Londen 1968)

McNeill, W.H., *Arnold J. Toynbee: a life* (New York 1989)

Melson, R., *Revolution and genocide, on the origins of the Armenian genocide and the Holocaust* (Chicago 1992)

Moeyes, P., *Buiten schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001)

McNeill, W.H., *Arnold J. Toynbee: a life* (New York 1989)

- Morton, S.F., *A bibliography of Arnold J. Toynbee* (Oxford 1980)
- Mouradian, C., *De geschiedenis van Armenië* (Den Bosch 2000)
- Palmer, R.R. e.a., *A history of the modern world 9th edition* (New York 2002)
- Rooy, P. de, 'Een zoekende tijd, De ongemakkelijke democratie 1913-1949' in R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 177-262
- C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog* (3 delen) (Groningen 1971)
- Tames, I., 'Oorlog voor onze gedachten' *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006)
- Taylor, P.M., *Munitions of the mind, a history of propaganda from the ancient world to the present era*, (Manchester 2003)
- Termorshuizen, G., *Realisten en reactionairen: een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942* (Leiden 2011)
- Veerman, G.J.M., *Armeniërs in Nederland, een verkennend onderzoek* (Den Haag 2008)
- Velde, H. te, 'Van grondwet tot grondwet, Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917' in R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 97-175
- Wolf, M., *Het geheim van de Telegraaf, geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009)
- Zürcher, E.J., *Een geschiedenis van het moderne Turkije* (Amsterdam 2006)
- Zwaan, T., *Civilisering en decivilisering, studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001)